

Girit Müslümanlarının İskân Yerlerinde Karşılaştıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu: Ana Dilde Yabancılık

Metin MENEKŞE*

Özet

Bu çalışmada, XIX. yüzyıl sonunda zorunlu göçe; 1923 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan antlaşma gereğince de mübadeleye tabi tutulan Girit Müslümanlarının iskân edildikleri yeni topraklarında karşılaştıkları uyum sorunu üzerinde durulmuştur. Bu anlamda özellikle sosyokültürel hayatta uyumu zorlaştıran dil meselesi üzerine odaklanılmıştır. Nitekim Girit'te gündelik hayatta yaygın olarak Rumca konuşan Müslümanlar; Türkçeyi çok az bildiklerinden veya hiç bilmediklerinden yeni topraklarında kendilerini ifade etmekte güçlük çekmişlerdir. Bu durum onların, görevlilerle ve özellikle de yeni komşularıyla sorun yaşamalarına neden olmuştur. Girit'te "Türkler dışarı!" sözlerine muhatap olurlarken, yeni topraklarında "yarım gâvur", "gâvur tohumu!" gibi sözlerle itham edilmişlerdir. Bu süreçte toplumsal kabulün, sosyal bütünleşmenin sağlanamaması onlar için şartları daha da zorlaştırmıştır. Neticede bu çalışmayla hem zorunlu göç döneminde hem de mübadele sürecinde gelen Girit Müslümanlarının karşılaştıkları dil sorununun, uyum sürecinde toplumsal kabul üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bunu yaparken de arşiv belgeleri, kaynak eserler, gazeteler, seyahatnameler, hatıratlar, edebi metinler ve araştırma eserler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girit Müslümanları, Zorunlu Göç, Mübadele, Kültürel Uyum Süreci, Toplumsal Kabul, Ana Dil Sorunu

The Problem of Cultural Adaptation and Social Acceptance Faced by Cretan Muslims in Their Settlements: Foreign in Main Language

Abstract

Cretan Muslims were subjected to forced migration at the end of the 19th century, and to population exchange made in accordance to the agreement made between Turkey and Greece in 1923. In this study, the adaptation issues faced by Cretan Muslims in the new lands they were settled are examined. In this sense, the focus is particularly on the issue of language, which makes it difficult to adapt in sociocultural life. As a matter of fact, the Muslims, who speak Greek in daily life in Crete, have had difficulty expressing themselves in their new lands because they know little or no Turkish. This situation

*Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr

caused them to have problems with the staff and especially with their new neighbors. While Muslims in Crete were addressed with the word “Turks out!”, they were accused with expressions such as “half gâvur, gâvur seed!” in their new land. Failure to provide social acceptance and social integration made conditions more difficult for them in this process. In conclusion, with this study, the impact of the language problem faced by Cretan Muslims during both the forced migration period and the exchange process on the social acceptance in the adaptation process has been discussed. While doing this, archive documents, source works, newspapers, travel books, memoirs, literary texts and research works were used.

Keywords: Cretan Muslims, Forced Migration, Population Exchange, Process of Cultural Adaptation, Social Acceptance, Native Language Problem

GİRİŞ

“...Girit Müslümanları, hiçbir zaman gâvur olmamıştır; Girit Türklerinin mahdut bir kısmı Türkçe bilmemekle beraber; kalplerinde besledikleri Türk millî duygusu, Türk hamiyetperverliği, hiçbir zaman, hiçbir suretle sarsılmamıştır, sarsılmayacaktır da. Ben değil, Türk tarihi diyor ki, bu unsur, yalnız son günlerde değil, tâ II. Mahmud devrinde Yunan devletinin kuruluşundan (14 Eylül 1829) şimdiye kadar geçen bir asrı aşkın bir müddetten beri Yunan parmağıyla Girit’te çıkarılmış olan devamlı isyanlara karşı, her zaman kahramanca çarpışarak vatanını müdafaa etmiş, kardeşleri olan Türk askerlerinin ada da giriştikleri askerî harekât esnasında, onların yanında daima ileri karakol vazifesini görmüş, bu yolda can ve mal feda etmekten bir an geri kalmamış, cidden kahraman, Türk oğlu Türk bir unsurdur...”¹

Anlaşma ihtiyacından doğan diller, zamanla toplumun tarihi, coğrafi ve sosyokültürel durumuna paralel bir gelişme göstermiştir. Toplumun büyüyüp çoğalması, çeşitli boylara, aşiretlere ayrılıp farklı coğrafyalarda yurt tutması, farklı etkilere maruz kalmasına sebep olmuş ve ayrışmalar başlamıştır. Coğrafyada ve sosyokültürel hayatta görülen bu farklılaşma, önce toplumun kavram dünyasında, daha sonra da dilinde kendini göstermiştir.²

Bireyler arasında kimlik bağının ve birey-toplum ilişkisinin kurulmasında dil önemli bir rol oynamaktadır. Modern zamanlarda ulusçular iletişim aracı olan dili, ulusun temel kurucu unsurlarından biri olarak ele alıp siyasallaştırmışlardır.³ Siyasal bir topluluk biçimi olarak ulusların ortaya çıkışı, belli bir toprak parçasında belli bir dilin hâkim hale gelmesiyle mümkün olmuştur.⁴

1 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Haz: İ. Miroğlu-İ. Şahin), İstanbul 1977, s. 32-33.

2 Ahmet Buran, “Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri”, *Türkbilgi*, 2002/4, s. 97.

3 Eric Hobsbawm, “Language, Culture and National Identity”, *Social Research*, 63(4), 1996, s. 1069.

4 Cevat Özyurt, “Osmanlı’da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası”, *Selçuk İletişim*, 3(3), 2004, s. 155.

Osmanlı yönetiminin geliştirdiği ulusçuluk, herhangi bir etnik temele dayanmamıştır. Bütün tebaa için eşitlik ve yurttaşlık tesisi yoluyla liberal bir “Osmanlıcılık” politikası izlenmiştir. Merkezileşen ve modernleşen devletin işlerini yürütmek için Türkçe’yi ön plana çıkaran bir dil politikası olmasına rağmen, topluluklarla iletişimde topluluk dillerinin kullanılmasına devam edilmiştir. Dolayısıyla diğer imparatorlukların resmi ulusçuluklarından farklı olarak Osmanlı ulusçuluğu, dışarıya karşı irredentist ve içeride asimilasyoncu olmamıştır.⁵ Bu politika da Osmanlı’nın hâkim olduğu coğrafyada farklı dillerin canlı kalmasını sağlamıştır.

Osmanlı’da geçerli olan “Millet Sistemi”nin, Osmanlı tebaası arasında mekânsal ve kurumsal bir ayrımı oluşturması nedeniyle hâkim dil olan Türkçe, özellikle gayrimüslim tebaa arasında yaygınlaşmamıştır. Türk dili, Osmanlı’da egemen sınıfın dili olmasından dolayı Türk olmayan Müslümanların ve gayrimüslimlerin sıkça kullandıkları ikinci dil konumunda kalmıştır.⁶ Türk olmayanların Türkçeyi bilmelerinin önemli bir sebebi ise, Müslümanlık ve Türk Dili’nin, Kürtler ve Araplar için olduğu kadar, Arnavut, Rum ve Slavlar için de hem gerçek iktidara hem de sosyal statüye açılan kapı olmasıdır.⁷

93 Harbi, Balkan Savaşları ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi sonucunda Balkanlar ve Kafkasya’dan yüz binlerce Müslüman Anadolu’ya akın etmiştir. Ulus anlayışının dinsel inanışa göre şekillendiği XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Anadolu’ya göç eden bu Müslüman muhacirler arasında, ana dilleri Türkçe haricindeki diller olan birçok topluluk da yer almıştır. Kafkasya’dan Çerkez ağızları, Çeçence, Gürcüce gibi diller konuşan muhacirler geldiği gibi, Balkanlar’dan Boşnakça konuşan Boşnaklar; Arnavutça konuşan Arnavutlar da Anadolu’ya ulaşmışlardır.⁸

Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Anadolu’ya göçler neticesinde gelmiş; Boşnaklar, Çerkezler, Arnavutlar gibi soykütüksel tanımlamaları yapılmamış/yapılmaktan kaçınılmış/yapılsa da temellendirilememiş, fakat Türklük içinde sayılmış olan ama Türkçe konuşmayan başlıca dört topluluk mevcuttur. Bunlar: Kuzey Yunanistan ve Makedonya’dan gelen Makedonca konuşan Müslüman topluluk; Orta Yunanistan ve özellikle Yanya ile Grebene-Naslıç civarından gelen, Rumca konuşan ve ‘Patriyot’ olarak tanımlanan Müslüman topluluk; Bulgaristan ve Yunanistan’dan gelen, Bulgarcaya yakın bir dil konuşan Pomaklar; Girit Adasından gelen ve Rumca konuşan Giritlilerdir.⁹

1. Girit Adası ve Girit Meselesi

Eski insanlar tarafından dünyanın merkezi olarak kabul edilen Girit¹⁰, arada

5 Cevat Özyurt, *a.g.m.*, s. 158.

6 Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010, s. 61.

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırathı), Ankara 2007, s. 7.

8 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, “Türkiye’de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri”, *ÇTTAD*, IX/20-21, 2010/Bahar-Güz, s. 83.

9 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, *a.g.m.*, s. 83.

10 Adanın ismi Yunanca’da “*Kiriti*” olarak geçmektedir. Araplar ise adaya *Ikritis* adını vermişlerdir. Avrupalılar ada için “*Kandia*” tabirini kullanırken, Osmanlı Devleti döneminde “*Girit*” olarak telaffuz edilmiştir. Bilgi için bkz. Şemseddin Sami, *Kamûsü’l-A’lâm*, Cilt: V, İstanbul 1314, s. 3852; Andrey Kopasi, “Girit’in Ahvâl-i Umûmiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-i Ebuzziya*, Cilt:

köprü görevi gören bazı adacıklar sayesinde, bir taraftan Peleponnes, diğer taraftan Anadolu'nun batı ve güney batı ve Afrika'nın kuzey kıyıları ile olan ilişkisi sebebiyle önemli bir ada olarak kabul edilmektedir. Bu coğrafi konumu ile Girit, *bütün bu ülkelere, bunların kültürel etkileri altında kalabilecek kadar yakın fakat bunlardan gelebilecek istila hareketlerini önleyebilecek kadar uzak* olarak değerlendirilmiştir. İşte Girit'in sahip olduğu bu özel stratejik konum sebebiyle hem doğu hem de batının etkisine açık olduğu ifade edilmiş ve bu özellikleri sebebiyle ada yüksek ve orijinal bir kültürün beşiği olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Girit, tarihi seyri içerisinde sırasıyla Minos uygarlığı, Mikenler, Dorlar, Roma, Bizans, Müslüman Araplar, Bizans, Venedik ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır.¹² Ege denizinin kilidi konumunda bulunan adanın stratejik bakımdan haiz olduğu ehemmiyet¹³, oldukça geç bir tarihte de olsa Osmanlı Devleti tarafından fethini kaçınılmaz bir hale sokmuştur. Nitekim Venediklilerle 25 yıla yakın devam eden savaştan sonra 1669 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹⁴ Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit, Kandiye, Hanya, Resmo sancaklarından oluşan merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir.¹⁵

Girit'in fethinden sonra adanın yerli halkını oluşturan Rumları, dini inanışlarında tamamen serbest bırakan, ibadethanelerine dokunmayan Osmanlı Devleti, mekteplerin idaresini her türlü teftiş ve nezaretten muaf olarak kendilerine bırakmış, adetlerine, ana dillerine hiçbir şekilde müdahalede bulunmamıştır. Osmanlı Devleti'nin adaya hâkim olmasından sonra adada can ve mal güvenliği sağlanmış, memleketin harap olmasına izin verilmemiştir. *Tahmiscizâde Mehmet Macit*'in ifadesine göre, Türklerin bu medeni davranışları nedeniyle yerli ahalden tek bir aile bile vatanını terk etme ihtiyacını duymamış, herkes huzur içinde yaşamıştır.¹⁶

Venedik hakimiyeti döneminde birçok isyan hareketine şahit olan ada, Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bir buçuk asır sürecek olan barış ve huzur ortamına kavuşmuştur. Fakat XIX. yüzyıla doğru bu barış ve huzur ortamı bozulmaya başlamıştır. Rus tahriki,

VII-VIII, Dersaadet 1315, s. 823; Hüseyin Kami Hanyevi, *Girit Tarihi*, Mühendisoğlu Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288, s. 9. Adanın ismi ile ilgili olarak Yunan tarihçilerinin bilgilerinden yola çıkan Hüseyin Kami Hanyevi, adanın isminin bir hükümdarın veya bir hükümdar eşinin ismine nisbetle verilmiş olabileceğini ifade etmektedir.

11 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 2011, s. 3-4.

12 Cemal Tukin, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları-1821 Yılına Kadar Girit*", *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 34, Ankara 1945, s. 164-172; Pınar Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyan (1895-1898)*, İstanbul 2014, s. 79.

13 M. Metin Hülagü, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 322.

14 Osmanlı kaynakları da Batı kaynakları da gerek Türk askerlerinin gerekse Venedik askerlerinin olağanüstü bir savaş gerçekleştirdiklerini yazmaktadır. Farklı sayılar verilmekle birlikte 110.000-140.000 Müslüman, 40.000-50.000 Hristiyan bu savaşta can vermiştir. Bkz. Ayşe Nükhet Adıyeye ve Nuri Adıyeye, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2007, s. 18. Evliya Çelebi, savaş anına dair, "*Adem kanı değil, adem canı ırmak gibi akmıştır.*" ifadesine yer vermiştir. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), VIII. Kitap, İstanbul 2003, s. 217.

15 Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *DİA.*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 87.

16 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 30.

Fransız İhtilali ile uyandırılan milliyetçilik fikri, bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin gündün güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi, Hristiyan tebaası arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet böyle bir cereyanı gerçekleştirmek için ikisi Rum, biri Bulgar üç tüccar tarafından 1814 yılında Rusya'nın Odessa şehrinde kurulan *Filiki Eterya*¹⁷ cemiyetinin faaliyetleri neticesinde Giritli Rumlar, bundan sonraki dönemlerde fırsat buldukça isyana yönelmişlerdir. Nitekim 1821 yılında Mora'da ve adalarda ortaya çıkan isyan hareketi, Girit'e de sirayet etmiş ve ilk olarak İsfakya ve Hanya sancağının dağlık köylerinde başlamıştır.¹⁸

Yunanistan, 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması ve 3 Şubat 1830 Londra Protokolü ile bağımsızlığını kazanmış ve sınırları çizilmiştir. Bu sınırlar içerisinde yer almayan Girit, bundan sonraki süreçte Yunanistan'ın ilhak etmek için mücadele vereceği önemli bir yer olacaktır. 1894'te Yunanistan'ın başkentinde 14 genç subay tarafından kurulan ve *Filiki Eterya*'nın yerini alan *Etniki Eterya*¹⁹ da bu mücadeleye önderlik edecektir. Nitekim *Etniki Eterya*, "her şeye kadir Tanrı'nın ve Büyük Yunanistan'ın adına..." hareket ettiğini ifade etmiş ve nihai hedefini *Megali İdea*²⁰ olarak belirlemiştir.²¹ Bu cemiyetin önderliğinde âsi Rumlar, dışardan aldıkları destekle birlikte²² Müslümanları adadan uzaklaştırmak için bütün yolları denemeye başlamışlardır. Hatta yeni nesli, Türk düşmanlığı ile yetiştirmeye çalışmışlardır. Bununla ilgili olarak bir eserde: "cezirede daima zulüm havası içinde büyümüş bir unsur yetiştirildi. Bunlar hiçbir şeyden memnun olmazlar ve şekâvat, isyanı ararlar. Bugün cezire halkının on yaşındaki çocuklarından itibaren cümlesi isyan ruhludur."²³ ifadelerine yer verilmiştir.

- 17 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2013, s. 93; Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ankara 1993, s. 27. Rusya'da kurulan, Rum diplomatları ile Avrupa devletlerinden seçkin kişilerin de üye olduğu *Filiki Eterya*, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumların bağımsızlığını sağlamak amacıyla gizli çalışmalara başlamıştır. Dernek bu çalışmalarını daha geniş alanlara kaydırabilmek için her türlü araçtan yararlanmış, maddi ve siyasi açıdan güçlü olan kişileri üye olarak kaydetmiştir. Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin fiili olarak başlamasından önce bu örgütün birçok şubesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde kurulmuştur. Bkz. Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315, s. 69-70.
- 18 Mehmed Salâhî, *Girid Meselesi (1866-1889)*, (Önsöz ve Notlarla Birlikte Hazırlayan: Münir Aktepe), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967, s. 3.
- 19 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 93.
- 20 Megali İdea; "Yunanların geçmişte yaşamış oldukları iddia edilen toprakları, başta büyük başkent Konstantinopolis olmak üzere ele geçirip Doğu Roma'yı diriltmek ve iki kıtayı, beş denizli büyük bir Yunanistan kurmak" şeklinde kısaca tanımlanabilir. Bkz. Salim Gökçen, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, İstanbul 2010, s. 47.
- 21 Megali İdea, büyük Yunanistan hedefi, ilk olarak 1830 tarihinde Yunanistan'ı kurmalarını sağlamıştır. Ancak bu Yunanlar için sadece bir başlangıç olarak görülmüş ve Megali İdealarını gerçekleştirmek için yoğun çaba içerisine girmişlerdir. Bu süreçte, Patrikhane ve onların etkisi altında olan Rum okullarının da büyük etkisi vardır. Okullarda verilen eğitimin bir sonucu olarak Rum çocuklar daha okul sıralarında Megali İdea fikri ile donatılmış hale gelmiştir. Okullarından mezun olan birçok Rum'un nihai hedefi Yunanistan ile bütünleşmek olmuştur. Bkz. Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Ankara 2010, s. 14.
- 22 Başta Yunanistan olmak üzere Avrupalı Devletlerden adadaki âsilere destek verenler olmuştur. Örneğin, 1866 yılı isyanını teşkilatlandırılanlar arasında Rusların Hanya Konsolosu da yer almıştır. Bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Cilt: I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1326, s. 25. Rusya, âsilere bol miktarda para ve silah da göndermiştir. Bkz. Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 9.
- 23 *Girit (Tarihçesi ve manzaralar)*, Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, Tarihsiz, s. 2.

XIX. yüzyılda, Girit meselesi dâhilinde yaşanan olaylar silsilesi (1866-1869, 1878, 1896, 1897, 1898 olayları) karşısında Müslümanların Girit'teki huzurlu yaşamları bozulmuş ve zor şartlar altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Adada hâkim güç iken, tâbi millet durumuna düşmüşlerdir. Son dönemde yaşanan bu olaylara kadar birlikte yaşadıkları, alışveriş ettikleri, huzurlu bir şekilde komşuluklarını sürdürdükleri Rum komşularıyla da ilişkileri bozulmuştur. Osmanlı Devleti, Girit'teki olayları yatıştırmak amaçlı birtakım düzenlemeler yapmıştır. Nitekim 1867 yılında “*Girit Vilâyet Nizamnamesi*”²⁴ ilan edilmiş, 25 Ekim 1878 tarihinde de Rumlar'ın temsilcileri ile Babıâli'nin komisyonu arasında Halepa mevkiinde “*Halepa Sözleşmesi*” imzalanmıştır.²⁵ Fakat bütün bu düzenlemelere rağmen âsi Rumlar, rahat durmamışlar, taşkınlıklarına devam etmişlerdir.²⁶

Ali Rıza Paşa, Cevat Paşa, Mahmut Celalettin Paşa ve Kara Todori Paşa'nın valilikleri döneminde ıslahat girişimleri olmasına rağmen asiler rahat durmamış, taşkınlıklarını devam ettirmişlerdir. Hatta Müslüman ahalinin mallarını gasp ve yağma etmeye üzere *Epitropi*²⁷ adı altında Apokorona'da bir komite de teşkil etmişlerdir.²⁸ 1896 yılı itibarıyla adada daha geniş çapta olaylar meydana gelmeye başlamıştır. Özellikle Girit'te faaliyet gösteren *Etniki Eterya* azaları, Girit eşkıya önderleri ile birlikte adanın her tarafında ihtilaller çıkararak, Hristiyan ahaliyi Müslümanlar aleyhine ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. Köy ve kasabalarda yangınlar çıkarılmış, çaresiz durumda olan Müslüman ahalinin mülkleri yağma edilmiştir. Yunan hükümeti adada yaşanan bu olaylarda başrol oynarken aynı zamanda asayişin sağlanması bahanesiyle de adaya bir harp gemisi göndermiştir.²⁹ Albay Vassos komutasında Girit limanına gelen bu harp gemisi, adayı Yunan Kralı adına işgal etmiştir. Bu durumu fırsat bilen Rumlar da adanın Yunanistan'a katıldığını ilan etmişlerdir.³⁰

- 24 Nizamname, 2 Cemaziyülahır 1284/1 Ekim 1867 tarihli fermana bağlıdır. Nizamnamenin orijinal metni için bkz. “Girit Vilâyet Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, Cilt: I, Dersaadet 1289, s. 652-687. Nizamnamenin *Düstur*'da yazılma/yayımlanma tarihi ise 25 Ramazan 1284/20 Ocak 1868'dir. Tarih çevirme için Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. Bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>
- 25 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 75-76. 9 Eylül 1878 tarihinde, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Girit'e gönderilmiştir. Girit Rum Muhalefet Fırkası temsilcileri ile Ahmed Muhtar Paşa arasında, Hanya civarındaki Halepa mevkiinde, 23 Ekim 1878'de mukavelename imzalanmıştır. Bkz. Mehmed Salâhi, *a.g.e.*, s. 17. Sözleşme, 1868 Nizamnamesi'ni genişletmesinin yanı sıra adanın yeni idare anayasası mahiyetini de taşımaktadır. Bkz. A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, 2000: s. 28-29. Halepa Sözleşmesi maddeleri için bkz. *Düstur*; I. Tertip, Cilt: IV, Dersaadet 1299, s. 859-863; *Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girit*, Cüz-i Evvel, Hanya 1310, s. 196-209.
- 26 Bu dönemde ilk teşebbüsleri İslam ahalisi üzerine ansızın hücum ile can ve mallarına taarruz ve tasallut etmek olmuştur ki bu sıralarda ellerine geçen küçük çocukların bile üzerlerine saldırarak telef etmişlerdir. Köylerde ikamet eden İslam ahalisi bu hali görünce Rumların vahşet ve mezaliminden korunmak için şehirlere göçe mecbur kalmışlardır. İslam ahalisinin yerleşik olarak bulunduğu birçok köy yakıldığı gibi pek çok çiflik tahrip edilmiş ve hayvanları da yağmalanmıştır. Bkz. Süleyman Tevfik ve Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 82.
- 27 *Epitropi*, nüfusu tümüyle Rum olan İsfakiye'nin Apokoron kazasında kurulmuş bir cemiyettir. Cemiyetin kurulmasında, İsfakiye'nin çeşitli Rum köylerinde oluşmuş olan küçük ihtilal gruplarının bir araya gelmesi etkili olmuştur. Bu cemiyetin amacı Girit'in muhtariyete sahip olması ve ardından bağımsız olan Girit'i Yunanistan'a bağlamaktır. Bkz. Ayşe Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000, s. 144-145.
- 28 Bu dönemlerde yaşanan olaylarla ilgili bkz. Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 80-90.
- 29 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.
- 30 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 21; Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.

Avrupalı devletlerin ve Osmanlı'nın uyarılarına rağmen Yunan birliklerinin işgale devam etmeleri üzerine Osmanlı Devleti, 17 Nisan 1897 tarihinde Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Osmanlı kuvvetleri bu savaşta büyük başarılar elde etmiş ve Çatalca, Yenişehir, Tırnova, Golos, Veletin gibi yerleri ele geçirilerek Teselya bölgesinde Furka Boğazı'na kadar ilerlemiştir. En son Dömeke'yi ele geçirmeleri ile Atina yolu açılmıştır.³¹ Neticede bu ilerleyiş Avrupalı devletlerin müdahalesiyle sona ermiş ve ateşkes imzalanmıştır. Osmanlı Devleti bu savaştan zaferle ayrılmasına rağmen kazancı sadece birkaç müstahkem mevki olmuştur. Bunun haricinde herhangi bir kazanç sağlayamamıştır.³²

Yunanistan'ın işgali ile birlikte Girit'te olaylar son derece artmıştır. *Etniki Eteryia* ile *Epitropi* Cemiyeti tarafından yürütülen kışkırtma hareketleri ve Yunan gönüllülerinin yardımı ile Hristiyan halk ayaklanmış ve köylüler şehirlere doğru kaçmaya başlamışlardır.³³ Adada meydana gelen büyük çapta isyan hareketleri, bir süre sonra Avrupalı devletlerin müdahalesine sebebiyet vermiştir. Nitekim bu devletler 21 Mart 1897'de adayı abluka altına almışlardır. 18 Aralık 1897 tarihinde ise muhtariyet ilan edilmiş ve muhtariyet idaresinin esasını oluşturmak üzere 26 maddelik bir nizamname hazırlanmıştır.³⁴ 1898 yılında da adada büyük çapta olaylar yaşanmış ve bu olaylardan sorumlu tutulan Osmanlı Devleti, 1898 yılı Kasım ayından itibaren adadaki tüm askerlerini çekmek zorunda kalmıştır. Sadece Hanya'da Osmanlı sancağını korumakla görevli küçük bir müfreze bırakılmıştır. Akabinde Avrupalı devletlerin onayı ile Yunan kralının oğlu Prens George, 3 yıllık süreyle Girit'e yüksek komiser olarak atanmıştır. Prens George, 9 Aralık 1898'de Suda Körfezi'ne ulaşmış³⁵ ve böylece Osmanlı egemenliği fiilen sona ermiştir.³⁶

Girit'teki karışık ve istikrarsız durum Balkan Savaşları'na kadar devam etmiştir. Neticede, Balkan Savaşları'ndaki mağlubiyetten sonra 30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması³⁷ ve 14 Kasım 1913 Atina Antlaşması³⁸ ile Girit üzerindeki haklardan feragat edilmiş ve ada Yunanistan'a terk olunmuştur. Böylece bir zamanlar yüz binlerce can verilerek Osmanlı toprağına katılmış olan, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasındaki bu stratejik ada, Osmanlı Devleti'nden artık tamamen kopmuş ve Yunan toprağı haline gelmiştir.³⁹

31 M. Metin Hülagü, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001, s. 165.

32 Cemal Tukin, *a.g.m.*, s. 91.

33 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *a.g.e.*, s. 102.

34 Ayşe Nükhet Adıyeke, *a.g.e.*, s. 194 vd.

35 A. A. Pallis (ed.), *The Cretan Drama: The Life and Memoirs of Prince George of Greece, High Commissioner in Crete (1898-1906)*, R. Speller, New York, 1963, s. 20.

36 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, Cilt: VIII, Ankara 2011, s. 124-125; Cemal Tukin, *a.g.m.*, s. 91-92; A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 204.

37 Londra Barış Antlaşması metni için bkz. Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, Cilt: I, Ankara 1976, s. 651-654; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım I, Ankara 1991, s. 313.

38 16 madde ve eklerden oluşan Atina Antlaşması metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, s. 477-488.

39 Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, Ankara 1989, s. XXII.

2. Girit'ten Göçler

2.1. Göç Kavramı

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç ve göçmen hareketleri, günümüzde de artarak devam etmektedir. Göçün belli başlı birkaç tanımına yer vermek gerekirse *Akkayan*'a göre, kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme olayıdır.⁴⁰ *Yalçın*'a göre, bir yerden başka bir yere yapılan; sosyokültürel, politik ve bireysel dinamiklerden etkilenen; kısa, orta ve uzun vadeli olabilen; geriye dönüş planlı veya sürekli yerleşim hedefi güden bir yer değiştirme hareketidir.⁴¹ *Toros*'a göre ise, kişilerin yaşamakta olduğu topraklardan, alıştıkları sosyal yapılarından, hâlihazırda sahip oldukları ekonomik imkânlardan kısacası toplumsal yaşamın birçok unsurundan uzaklaşarak veya uzaklaştırılarak yeni yaşam alanlarına kapı açmasıdır.⁴²

Görüldüğü üzere göçe ilişkin tanımlarda bir çeşitlilik söz konusudur. Ancak hepsinde ortak unsur olan *yer değiştirme hareketi*, toplumların demografik, kültürel, sosyoekonomik yapısını ve bunların gelişimini biçimlendiren dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³ Farklı bilimsel disiplinlerin inceleme alanına giren göç; sosyal, politik, ekonomik, ekolojik veya bireysel nedenlerden kaynaklanan hem zaman hem mekân ve hem de amaç açısından irdelenmesi gereken bir değişim sürecidir.⁴⁴

Karpat'ın belirttiği gibi, dünyadaki devletlerin büyük bir bölümü, göçlerin getirdiği insanlar ve sonraki kuşaklar tarafından kurulmuştur. Türk tarihinde de büyük değişiklikleri beraberinde getiren kitle hareketleri genellikle göçler biçiminde gelişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kuruluşunu hazırlayan kitle hareketleri de bu çerçevede gerçekleşmiştir.⁴⁵

Göçlerle ilgili birtakım sınıflandırmalar da söz konusudur. *Yalçın*, göçe neden olan faktörlerin çok olmasının göçün sınıflandırılmasını zorlaştırdığını belirtmektedir. *Yalçın*'ın yapmış olduğu sınıflandırmada ilk olarak irade esasına göre göçler yer almaktadır. Bunlar *gönüllü* ve *zorunlu* göçler olmak üzere ikiye ayrılır. Gönüllü göçte göç hareketine karar veren bizzat bireyin kendisidir. Zorunlu göçler ise savaş tehlikesi gibi can güvenliğinin söz konusu olduğu, bireylerin yaşamak veya baskılardan kurtulmak için göç etmekten başka çarelerinin olmadığı durumlarda ortaya çıkan göçlerdir. İkinci sınıflama ise göçün yoğunluğuna göre yapılmaktadır. Bu da *kitlesel* ve *bireysel* göçler şeklinde kendini gösterir. Üçüncü sınıflama ise ülke sınırları esasına göredir. *İç* ve *dış* göç şeklinde ortaya çıkar. İç göç; bir ülkenin kendi sınırları içinde bölge, kent, kasaba, köy gibi bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine doğru hareket etmektir. Dış göçler ise

40 Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 20.

41 Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Ankara 2004, s. 12-13.

42 Aykut Toros, *Sorunlu Bölgelerde Göç*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008, s. 9.

43 Buket Akıncı, Ahmet Nergiz ve Ercan Gedik, "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015, s. 61.

44 Canan Emek İnan, "Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, s. 15. (10-33)

45 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 86.

bireylerin birtakım nedenlerle kendi ülkesinden başka bir ülkeye hareket etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dördüncü sınıflama ise yerleşme süreleri esasına göre yapılır. Bunlar da *geçici göçler* ve *sürekli yerleşme* amacıyla yapılan göçler şeklinde kendini gösterir.⁴⁶

2.2. Osmanlı Devleti Döneminde Girit'ten Yaşanan Göçler

Girit'te özellikle 1897-1898 yıllarını büyük sıkıntılar içerisinde geçiren Müslümanlar, toplu halde yaşadıkları yerlerde her türlü hastalığa, yoksulluğa kurban gidecek bir hale düşmüşlerdir. *Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde sıkışıp kalmışlardır.*⁴⁷ Onların bu acı durumu, memleketin çeşitli yerlerindeki Müslümanlarca da üzüntüyle karşılanmıştır. Bir zamanlar sahip oldukları iktidardan vazgeçerek tâbi millet durumuna düşmekten başka yapabilecekleri bir şey kalmamıştır. Müslümanların önemli bir kısmı ise sosyal azınlık olmaktansa yurdundan ayrılmayı tercih etmiştir.⁴⁸

Osmanlı yönetimi, Girit'ten gelen göç dalgaları karşısında başlangıçta ikilemde kalmıştır. Muhacirleri kabul etse göçü teşvik etmiş olacak ve Girit'teki İslam varlığı sona erecektir. *Nüfusun* azalması, *nüfuzun* da ortadan kalkmasına neden olacaktır. Fakat kabul etmese, âsi Rum çetelerinin ellerinde katliama uğrayacaklar veya açlıktan, hastalıktan öleceklerdir. Nitekim adadan alınan haberlerde Müslümanların yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaçlarının üst safhada olduğu, geçici olarak barındıkları yerlerde de zor şartlar altında yaşadıkları bildirilmektedir. İçinde buldukları duruma dair bir kısım ahali tarafından kaleme alınan bir mektupta; “...bulduğumuz hal tahammül edilmez dereceye geldi. Kış yaklaşmakta ve biz açıkta oturmaktayız...”⁴⁹ şeklinde bir yakarıшта bulunulmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, bütün bu şartları göz önünde bulundurarak en nihayetinde Müslümanların Girit'te korunamayacağı gerçeği ile yüz yüze kalacak ve maddi-manevi bütün zorluklara katlanarak muhacirlerin gelişlerini kabul edecektir. Nitekim göç edenlerle ilgili yapılması gerekenlerin “*şân-ı âli iktizasından olduğu*” da bildirilmiştir.⁵⁰

Girit'te Rum âsilerce gerçekleştirilen yağma ve katliam olayları sonrasında can güvenlikleri kalmayan Müslüman halk, Anadolu'da; Aydın, Adana, Konya, Hüdavendigar, Halep vilayetlerine; Ege Adalarından İstanköy ve Rodos'a; Balkanlar'da Selanik'e; Arap coğrafyasında: Beyrut, Suriye vilayetlerine ve Bingazi sancağına göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵¹ 1897-1913 döneminde, Doğu Akdeniz'i çevreleyen Ege Adaları, Balkanlar,

46 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 13.

47 İngiliz Yüzbaşı Clarke, Müslümanların bu durumunu şu şekilde aktarmaktadır: “Şehir merkezlerine yeni gelenlerin çoğu, zavallı bir durumda olup para veya geçim kaynakları da olmadığından mülklerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Hristiyanların terk etmiş oldukları evlerini işgal edip toplu halde yaşamaya başlamışlardır. Onlar, her türlü hastalığa kurban gidecek bir halde, perişan yaşamaktadırlar. Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde, berbat bir durumda bulunmaktadır.” Bkz. Lieutenant Clarke to Captain Shaw, “Report on Sanitary Work in Candia, Crete”, The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 1 (1899), London: April 1899, s. 146.

48 N. Slousch, “Les Cretois en Cyrenaique”, *Revue du monde musulman*, VI, 1908, N°10, s. 152.

49 “Girit”, *İkdam*, Sayı: 1154, 21 Eylül 1313/3 Ekim 1897.

50 *BOA., MV., Dosya No: 96, Gömlek No: 13*, 8 Eylül 1314/20 Eylül 1898.

51 Girit göçlerine dair örnek çalışma için bkz. Süleyman Beyoğlu, “Girit Göçmenleri (1821-1924)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 123-138; Metin Menekşe, “XX.

Anadolu, Afrika ve Ortadoğu gibi oldukça geniş bir alana yayılan Girit muhaciri sayısının tahminen 60.000 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Göçmenlerin bir an önce tespit edilen iskân mahallerine ulaşmaları için büyük çaba harcanırken aynı zamanda onların günlük ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışmalar yürütülmüştür. Sahip oldukları birçok şeyi geride bıraktıkları ve beraberlerinde çok az şey getirebildikleri için muhacir meskenlerinin devlet bütçesiyle inşa edilmesine karar verilmiştir. Muhacirlerin özel durumları dikkate alınarak esnaftan olanları için şehir merkezlerinde, çiftçi olanları için de köylerde meskenler inşa edilmesine çalışılmıştır. Esnaf sınıfına yeterli miktarda sermaye verilmesi kararlaştırılırken, çiftçilere de boş arazi, tohumluk, çift öküzü, tarım araç-gereçleri yardımıyla bulunulmuştur. Mahsulün alımına kadar da yiyecek vs. gibi günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına devam edilmiştir.⁵²

2.3. Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Göçler: 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi

1923 yılında Türkiye, yeni bir devlet olmanın getirdiği iç ve dış pek çok mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçler, bu yeni dönemin de en önemli meselelerinden biri olmuştur. Yıllar süren savaşların yarattığı sosyal ve ekonomik yıkım sebebiyle nüfusun büyük bir kısmının yaralarının sarılmasını beklediği esnada, kararlaştırılan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi de mevcut iskân sorununun kat be kat artmasına sebep olmuştur.⁵³

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, önceki göç hareketlerinden çeşitli yönleriyle ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını kaybettiği dönemde gerçekleşen göç hareketlerinde büyük ölçüde Balkanlı milli devletlerin kurulmasının etkisi söz konusu iken, "Mübadele"de dikkat çeken en önemli hususlardan birisi, imparatorluğun yıkılmasının ardından onun bünyesinden çıkmış iki farklı devletin, ulus-devlet olma yolundaki çabalarında "nüfus değişimi"ni karşılıklı siyasî iradeleriyle işler hale getirmeleri olmuştur.⁵⁴

Mübadele sürecine bakıldığında, ilk etapta, Türk-Yunan göçmen sorunlarını çözmek üzere Milletler Cemiyeti tarafından Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'in görevlendirildiği görülmektedir. Daha sonra Türkiye delegasyonu reisi İsmet Paşa ve Yunanistan delegasyonu reisi Venizelos'un önerisiyle bir bağımsız, bir Türk ve bir Yunan delegenin yer aldığı bir komisyon teşkil edilmiştir. Dr. Fridtjof Nansen'in de danışmanlığını yaptığı komisyon, İtalyan delegesi Montagna'nın başkanlığında 2 Aralık 1922'de toplanmıştır.⁵⁵

Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 42, Şubat 2016, s. 715-734; Metin Menekşe, "Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, s. 557-566.

52 Girit Müslümanlarının zorunlu göçü ve yürütülen iskân çalışmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevki ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.

53 Mehmet Öz ve Ferhat Berber, "Mübadele Sürecinde Yaşanan Sorunlar ve Merkezden Müdahaleye Bir Örnek: 1927 Manisa Teftişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVI/78, Kasım 2010, s. 469.

54 Mehmet Öz ve Ferhat Berber, *a.g.m.*, s. 464-465.

55 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 16-17.

Bundan sonra yürütülen çalışmalar neticesinde de 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”⁵⁶ imzalanmış ve yasal yönden yürürlüğe girmiştir.⁵⁷ Bu anlaşmaya göre İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak kaydıyla Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dinine mensup Rumlar ile Yunan topraklarına yerleşmiş Türkler 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklardır. Bu kimselerden hiçbiri Türk Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye'ye veya Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Yunanistan'a dönüp yerleşemeyecektir. Sözleşme 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren göç eden ve göç etmesi gereken gerçek ve tüzel kişileri kapsamıştır.⁵⁸

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin de eklenmesiyle birlikte 1923 yılından itibaren iskân meselesi, devletin halletmesi gereken problemler arasında ilk sıralarda yer almıştır. Mübadiller de dâhil olmak üzere 1923-1930 yılları arasında gelen nüfus, resmi bir istatistikte aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir.⁵⁹

Tablo 1: 1923–1930 Arasında Ülke Genelinde İskâna Tâbi Tutulan Nüfus ⁶⁰	
SIFAT	NÜFUS
Mübadil	499.239
Gayri mübadil	172.029
Harikzede	14.312
Mülteci	35.936
Yerli ahali	18.430
Şarktan garbe nakledilenler	2.774
Toplam	742.720

Mübadale anlaşmasından sonra bu işi yürütmek üzere 13 Ekim 1923 tarihinde *Mübadale, İmar ve İskân Vekâleti* teşkil edilmiştir. Vekâlete, İzmir Mebusu Necati Bey vekil olarak seçilmiştir. Vekâlet, mübadillerin yerleştirilebilmesi ve işlemlerinin yürütülebilmesi için 1923 yılının Kasım ayında “İaşe”, “Misafirhane”, “İskân ve İmar Komisyonlarının Teşkili ve Vazifelerine Ait Talimatname” olmak üzere üç talimatname yayımlanmıştır. Lozan Konferansı'nın tamamlanmasından bir hafta önce, 17 Temmuz 1923'te İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'ne göre Anadolu sekiz iskân mıntikasına ayrılmıştır.⁶¹ İskân mıntıkları ve buralara yerleştirilecek mübadillerin nüfusu ve geldikleri yerler ve yaptıkları işleri itibarıyla dağılımları aşağıdaki tabloda olduğu gibi düzenlenmiştir.

56 Antlaşmanın tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983, s. 177-183.

57 Bu dönemle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002; Kemal Arı, a.g.e.; *Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007; *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

58 Kemal Arı, a.g.e., s. 18-19.

59 İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 137; Mehmet Öz ve Ferhat Berber, a.g.m., s. 469.

60 İskân Tarihçesi, s. 137; Mehmet Öz ve Ferhat Berber, a.g.m., s. 469.

61 Zekai Güner, “Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 145-146.

Tablo 2: Anadolu’da Mübadiller İçin Belirlenen Sekiz İskân Mıntkası⁶²

Gelinen Bölge	Tütüncü	Çiftçi-Bağcı	Zeytinci	Toplam	İskân Edilen Bölge
Drama ve Kavala	30.000			30.000	Samsun
Serez (Siroz)	20.000	15.000	5.000	40.000	Adana
Kozana, Nasiliç, Kesriye, Grebene	2.500	15.000	5.000	22.500	Malatya
Kayalar, Vodine, Katrin, Alasonya, Langada, Demirci	3.500	25.000	15.000	43.500	Amasya, Tokat Sivas
Drama, Kavala, Selânik	4.000	20.000	40.000	64.000	Manisa, İzmir Menteşe, Denizli
Kesendre, Sarisa, Avrathisar, Nevrokop	20.000	55.000	15.000	90.000	Çatalca Tekirdağ
Preveze, Yanya	15.000	40.000		55.000	Antalya, Silifke
Midilli, Girit ve Diğerleri		30.000	20.000	50.000	Ayvalık, Edremit, Mersin, Adalar
Toplam	95.000	200.000	100.000	395.000	

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, daha sonra ihtiyaç doğrultusunda sekiz iskân mıntkasını, ona çıkarmıştır. Bu iskân alanları ise şu şekilde düzenlenmiştir⁶³:

1. Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya, Çorum, Tokat.
2. Alan: Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale.
3. Alan: Balıkesir.
4. Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon.
5. Alan: Bursa.
6. Alan: İstanbul, Çatalca, Zonguldak.
7. Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya.
8. Alan: Antalya, Isparta, Burdur.
9. Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir.
10. Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş

62 İskân Tarihçesi, İstanbul 1932, s. 18; Zekai Güner, *a.g.m.*, s. 1462.

63 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 50-52.

Verilen rakamlara göre, iskân mıntıklarına yerleştirilecek olan nüfus 395.000 olarak tahmin edilmiştir. Bunların 95.000 kişinin tütüncü, 200 bin kişinin çiftçi-bağcı, 100.000 kişinin de zeytinci olacağı düşünülmüştür. Fakat uygulamanın sonucunda dağılım oldukça farklı olmuştur.⁶⁴ Geray'ın tespitine göre, Türk-Yunan mübadelesi kapsamında 1923-1933 yılları arasında ülkemizde 384.000 mübadil iskân edilmiştir.⁶⁵ Cem Behar tarafından hazırlanan “*Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*” adlı yayında ise, 1923-1927 yılları arasında illere göre iskân edilen mübadil sayıları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi verilmiştir.

Tablo 3: İllere Göre İskân Edilen Mübadil Sayıları (1923-1927) ⁶⁶							
İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı
Adana	8440	Çanakkale	11638	Isparta	1175	Mersin	3330
Afyon	1045	Cebeli Bereket	2944	İstanbul	36487	Muğla	4968
Aksaray	3286	Çorum	1570	İzmir	31502	Niğde	15702
Amasya	3844	Denizli	2728	Kars	2512	Ordu	1248
Ankara	1651	Diyarbakır	484	Kastamonu	842	Samsun	22668
Antalya	4920	Edirne	49441	Kayseri	7280	Şanlıurfa	290
Artvin	46	Elâzığ	2124	Kırklareli	33119	Şebinkarahisar	5879
Aydın	6630	Erzincan	116	Kırşehir	193	Sinop	1189
Balıkesir	37174	Erzurum	1095	Kocaeli	27687	Sivas	7539
Bayazıt	2856	Eskişehir	2567	Konya	5549	Tekirdağ	33728
Bilecik	4461	Gaziantep	1330	Kütahya	1881	Tokat	8218
Bitlis	3360	Giresun	623	Malatya	76	Trabzon	404
Bolu	194	Gümüşhane	811	Manisa	13829	Van	275
Burdur	448	Hakkâri	310	Maraş	1143	Yozgat	1635
Bursa	34543	Hatay	1037	Mardin	200	Zonguldak	1285
Toplam	112.898		78.818		163.475		108.358
Genel Toplam: 463.549							

Mübadillerin coğrafi bölgelere dağılışına bakıldığında 100.000'den fazlası Trakya'da olmak üzere toplam 260.000'in üzerinde mübadilin yerleştiği Marmara Bölgesi ilk sırada yer almıştır. İskân edilen toplam mübadillerin yarısından fazlasına (%58) ev sahipliği yapan Marmara Bölgesi'ni sırasıyla Ege Bölgesi (%13), Karadeniz Bölgesi (%11), İç Anadolu Bölgesi (%10) ve Doğu Anadolu Bölgesi (%2,5) izlemiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi (0,5) ise mübadil iskânından en az pay alan coğrafi bölge olmuştur.⁶⁷

İskân çalışmaları sonucunda mübadillerin önemli bir kısmının amaca uygun iskân edilemediği görülmektedir. Bazı mübadiller meslekleri ile uyumlu olmayan yerlere iskân edilirken, bazı şehirli mübadiller kırsal bölgelere, tarımla uğraşan bazı mübadillerse

64 Kemal Arı, a.g.e., s. 54.

65 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962, s. 7.

66 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara 1996, s. 63.

67 İbrahim Erdal, *Mübadile: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006, s. 352.

şehirlere yerleştirilmiştir. Hatta aynı aile fertlerinin dahi farklı yerlerde iskân edilmeleri söz konusu olmuş ve bu durum da ailelerin bölünmesine neden olmuştur.⁶⁸ Dolayısıyla mübadillerin yerleştirilmeleri konusunda planlama hataları yapılmıştır. Nitekim konu hakkında kapsamlı bir çalışma ortaya koyan *Yıldırım*'a göre de, mübadelenin hemen öncesinde göçmenlerin iskânına yönelik yapılan planlamalarda, vaziyetin pek çok yönü eksik bırakılmıştır. Mübadiller kırsal ve kentsel kökenli olarak değil geldikleri bölgelerin ağırlıklı üretim faaliyetlerine göre kategorize edilmişler ve bu şekilde yerleştirilmeleri düşünülmüştür. Tütüncü, çiftçi, bağcı ve zeytinci şeklinde bir gruplandırma, bu sektörlerin dahi çeşitli kademelerine ilişkin detaylar içermediği gibi, bunların yerleşim bölgeleri kent-kır ayrımı yapılmaksızın net olmayan sahalarda şeklinde taksim edilmiştir.⁶⁹

Mübadele kapsamına alınan Girit Müslümanlarına baktığımızda, adanın 1913 yılında Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden sonra onlar için yaşam şartları daha da zorlaşmıştır. Nitekim *Tahmiscizâde*, hatıralarında, 1921 tarihinde artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Böyle bir ortamda Türk-Rum Mübadele Antlaşması'nı, "*millî başarının bir mahsulü*" olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda bu antlaşmanın, Girit'te kalan 30.000'den fazla Müslümanı kaçınılmaz bir katliamdan kurtardığını yazmıştır.⁷⁰ Yine Hanya'dan, 19 Ekim 1923 tarihinde gönderilen bir mektupta, "*Müslümanların hali yamandır. Çünkü bütün emlakı hükümet müsadere etti. Gasplar, yağmalar, bu yüzden İslamlar müthiş bir sefalet içindedir. Artık bu hallere kalp dayanmaz oldu. Evlerimizin bir odasına bile sahip değiliz. Ekmek parasına muhtaç kalanlar sayılamayacak derecede çoktur. Hanya'ya on beş dakika mesafede Kalamos köyüne bile çıkmak kabil değil. Çünkü daha geçen gün yolda İslamlar balta ile parçalandılar. Zulüm ve gaddarlık kalem ile tarif edilecek derecede müthiştir. Hükümetimizin bunlardan haberi var mıdır? Yoksa kâmilen mahvolduktan sonra mı mübadele başlayacak ve yahut mezalim duracaktır*" sözleriyle Girit'te devam eden baskı ve zulmü anlatmışlar ve bunlar karşısında yardım talebinde bulunmuşlardır.⁷¹

Mübadele ile Türkiye'ye Girit'ten; 8000'i Hanya'dan, 12.000'i Kandiye'den, 5.000'i Resmo ve Laşit'ten olmak üzere toplam 25.000 kişinin getirilmesi planlanmıştır.⁷² Nitekim yapılan bu anlaşmayla birlikte Girit'teki Müslüman nüfus, Türkiye'ye gelmek üzere hazırlıklarını tamamlamış ve kıyı kentlerde toplanmaya başlamıştır. Tabii bu durum sağlık, beslenme ve barınma sorunlarını da beraberinde getirmiştir.⁷³ Mübadelenin hemen öncesinde Girit'teki durumu gözlemlmek için 29 Kasım 1923 Perşembe günü İzmir'den Hanya'ya hareket eden bir muhabir, Cuma günü saat dörtte Hanya limanının önüne gelmiştir. Şehri görmek için geminin subay ve mürettebatının hemen hepsi güvertede

68 Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul 1999, s. 82.

69 Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Nüfus Mübadalesi'nin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006, s. 237-238.

70 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 50.

71 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, "Lozan Antlaşması Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göçün Basına Yansıyan Yönleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, 2018, s. 42.

72 Muhammed Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Ankara 2015, s. 35.

73 Tuğba Eray Biber, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", *XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul 2015, s. 310.

toplanmışlardır. Muhabir, buradaki manzarayı “*şehrin minareleri siyah bulutlar altında hazin ve me’yas parlıyorlardı.*” şeklinde tarif etmiştir.⁷⁴

Girit’in Hanya, Resmo ve Kandiye şehirleri yükleme limanları olarak belirlenmiştir. Mübadiller, gemilere bindirilmeden önce Hilâl-i Ahmer tarafından sağlık taramasından geçirilmiş ve salgın hastalıklara karşı aşılanmışlardır. Yükleme limanlarında Hilâl-i Ahmer tarafından kurulan çadırlarda mübadillerin gemiye binmelerine kadar geçen zamanda barınma ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştır.⁷⁵

25 Kasım 1923 tarihinde sevk edilecek ilk katile içerisinde Girit’te toplanmış olan Müslümanlar da yer almıştır. Seyr-i Sefain İdaresi’nin Bahr-i Cedid ve Giresun vapurları, Hanya’da bulunan 3.000 Girit Müslümanını alarak kendilerine iskân mıntıkası olarak tahsis edilen Edremit ve Ayvalık havalisine getireceklerdir. Yine bu iki vapur daha sonra, Hanya’dan 8.000, Kandiye’den 12.000, Resmo’dan 5.000 nüfus olmak üzere toplamda 25.000 nüfusu Girit’ten sevk edecektir. 1923 yılı Aralık ayı içerisinde de çeşitli bindirme iskelelerinden Anadolu’ya gelen mübadil ve muhacir sayısı 28.647 olarak vekâletten bildirilmiştir. Bunlar, İzmir, İstanbul, Trakya, Hüdavendigâr, Karesi, Kayseri ve Niğde gibi iskân mıntıklarına yerleştirilmişlerdir. Aralık ayı içerisinde Girit, Selanik, Kavala limanlarına sevk edilmiş olup yolda olan 20.800 nüfus, 1924 yılının Ocak ayının ilk haftasında Anadolu’ya giriş yapacaktır.⁷⁶

1924 yılı başlarında Girit’ten mübadillerin sevkine devam edilmiştir. Nitekim İmar ve Mübadele Müsteşarı Ömer Lütfi Bey tarafından Girit’teki Müslümanlar ile ilgili verilen bilgiye göre, Kandiye, Resmo ve Hanya’da nakil edilecek 14.000 kişi daha mevcuttur. Yine, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti’nden Ocak ayı sonu itibariyle gazetelere verilen beyanatta, “*Türkiye vapuru Girit’in Estiye limanında hazır haldedir. Resmo, Hanya’dan 1.450 muhacir alarak Güllük’e çıkaracaktır. Kandiye’de harekete hazır 3.500 muhacir vardır. Bunları alıp Mersin’e çıkarmak üzere Sakarya vapuru tahsis edilmiştir. Vapur 28 Ocak 1340’a kadar İstanbul’dan hareket edecektir*” ifadelerine yer verilmiştir. Girit’ten Teşvikiye vapuruyla hareket eden 2.500 mübadilin de Çanakkale’den geçtiği ve bir gün sonra İstanbul’a ulaşacakları mübadele müdürlüğüne bildirilmiştir. Ankara Vapuru, Kandiye’den 13 Mayıs 1924’te 1.200 mübadili almış ve İzmir’e getirmiştir. Türkiye Vapuru da 14 Mayıs’ta Resmo’dan aldığı 1.417 mübadili getirmiştir. Yeni İstanbul Vapuru ise Hanya’dan aldığı muhacirleri Tuzla tahaffuzhanesine götürecektir. En nihayetinde 1924 yılının ortalarından itibaren Girit mübadillerinin taşınması işi tamamlanmıştır.⁷⁷

3. Girit Göçmenlerinin Yaşadıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu

Göç, sadece coğrafi bir yer değiştirme hareketi değildir. Aynı zamanda kültürel farklılıkları da ortaya çıkaran bir olgudur.⁷⁸ Göçler, birçok yeni tipte insanı Anadolu’ya getirdikleri gibi iş hayatında, yaşam şeklinde ve hatta dünyaya ve topluma bakış açısında

74 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 39.

75 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Tarihi Göç*, İstanbul 2013, s. 292.

76 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 45.

77 Muhammed Sarı ve Ayşegül Can, *a.g.m.*, s. 46-50.

78 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 4.

değişik yaklaşımlar getirmişlerdir.⁷⁹ Göç eden insanlar sadece yeni topraklara değil, aynı zamanda yeni bir topluma doğru göç etmişlerdir.⁸⁰

Göçü sadece demografik bir süreç olarak tanımlamak da içeriğini anlatmak bakımından yetersiz kalmakta, göçün anlamını daraltmaktadır.⁸¹ Göç kavramı aynı zamanda yerleşme sisteminin değişen koşullara uyumunu sağlama işlevini de yerine getirmektedir.⁸² Göç olayının diğer bir önemli sonucu da toplumsal yapının değişmesi ve dönüşmesidir.⁸³ Her göç bir noktada yeni ilişkilerin yeni etkileşimlerin var olmasını sağlayan dinamik bir sürece işaret eder. Etkileşim ve iletişim, beraberinde var olan yapının değişmesi ve dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu durum ise doğal olarak birtakım sorunları gündeme getirmektedir.⁸⁴

Göç olgusundan en çok etkilenen ve uyum sürecinin baş aktörü olan hiç şüphesiz insandır. Farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimi, ortaya çıkan kültürel uyum sorunlarını beraberinde getirebilmektedir. Göç sayesinde pek çok açıdan birbirinden farklı geçmişe sahip bireyler dil, din, gelenek ve kültür gibi bileşenler ile birlikte aynı ortamda yaşamını sürdürmek durumunda kalmaktadır.⁸⁵ Bir kültürden başka bir kültürde kendine yer bulan bireylerin uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, sıkıntılar, bunalımlar ve gösterdikleri tepkiler '*kültür şoku*' olarak da ifade edilmektedir.⁸⁶

Uğuz ve diğerleri, göç kavramını yeni bir topluluk hareketi olarak görmekte birlikte, toplumun çeşitli bileşenlerle etkilendiğini ve bu doğrultuda uyum sağlama sorunlarıyla karşı karşıya kalılabileceğini belirtmektedirler.⁸⁷ Nitekim göçmenlerin, yeni topraklarına yerleştirilmelerinden sonra farklı konularda uyum sorunu yaşadıklarına dair örnekler de mevcuttur. Özellikle içinde yer aldıkları doğal ve toplumsal çevreye, siyasal, ekonomik ve kültürel yönden uyum sağlamakta zorluk çekmişlerdir. İlhan Tekeli'ye göre, bu uyum süreci iki açıdan ele alınabilir. Bunlardan birincisi ve daha kolay olanı, *ekonomik uyumdur*. Bu uyum, yerleştirilen grubun, yerleşilen yerdeki toplumsal tabakalaşmaya benzer bir tabakalaşmayı üretebilmesidir. İkincisi, yani daha karmaşık olanı ise *kültürel ve toplumsal açıdan uyumdur*.⁸⁸

Tekeli'nin, daha karmaşık olarak bahsettiği kültürel ve toplumsal uyum sorunu,

79 Kemal Karpat, "Önsöz", *Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Derleyenler: M. Murat Erdoğan, Ayhan Kaya), İstanbul 2015, s. XXXVIII.

80 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 12.

81 S. B. Yenigül, "Göçün Kent Mekânı Üzerine Etkileri", *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2005, s. 274.

82 İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihi*, İstanbul 2011, s. 163.

83 İbrahim Balcıoğlu, *Sosyal ve Psikolojik Açıdan Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 46-47.

84 Emre Dağaşan ve Selçuk Aydın, "Göçün Sosyal Hayata Yansımaları: 93 Harbi Döneminde Oltu'dan Tokat'a Bir Göç Hikâyesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: II, Samsun 2017, s. 740.

85 Zeynep Aksoy, "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, 2012, s. 297.

86 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996, s. 122.

87 Ş. Uğuz, İ. Bilgen, E. E. Yerlikaya ve Y. E. Evlice, "Göç ve Göçün Ruhsal Sonuçları", *Çukurova Üniversitesi Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, Cilt: XIII, 2004, s. 387.

88 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, 1990, s. 69.

mübadillerin Türkiye'ye geldikten sonra karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri olmuştur.⁸⁹ Yeni toplum içerisinde bu kültürel ve toplumsal uyumu zorlaştıran en önemli unsurlardan birisi ise *dil farklılığıdır*. Bu farklılık nedeniyle Müslüman mübadiller, Türkiye'ye geldiklerinde devlet dairelerinde, belediyelerde, okullarda ve hatta sokakta büyük sorunlarla karşılaşmışlardır. Yunan işgalinden çok kısa bir süre sonra yurda gelen mübadillerin devlet dairelerinde veya okullarda Rumca vb. diller konuşmaları büyük tepkilere sebep olmuştur. Sorulan soruyu anlayamamanın ve cevap verememenin cezası, çoğu zaman “Yunan tohumu” olmak ithamını içeren azarlamalar, bazen çekilen bir kulak veya suratlarının ortasına patlayan bir tokat olmuştur.⁹⁰ Dolayısıyla günlük yaşamda Türkçeyi çok az veya hiç konuşamayan göçmenler, yerli halkla, görevlilerle ciddi iletişim problemleri yaşamışlardır. Kendilerini bir dönem ifade edememişlerdir. Bunun sonucunda da sosyalleşememişler, toplumdan uzak kalmışlardır.

Türkiye'ye ve Türk toplumuna uyum sağlama sürecinde mübadiller, bir yandan farklılıklarını en aza indirmeye çalışmışlar, diğer bir yandan ise kimliklerinin ve kültürlerinin devamlılığını sağlamak için uğraşmışlardır.⁹¹ Fakat dil konusunda yaşadıkları yabancılık nedeniyle bu süreç hiç de kolay olmamıştır.

3.1. Girit'te Konuşulan Ana Dile Dair Bilgiler

Girit'te resmi dil ve eğitim dili Türkçe olmasına rağmen halk arasında yaygın olarak konuşulan dil, Yunanca'nın özel bir diyalektiği olan ve *Kritika* da denilen *Giritlice*'dir. Bu diyalektiğin Hanya Dili, Resmo Dili gibi alt diyalektleri de vardır.⁹² Girit diyalektiği, XII. yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle de XIII. yüzyılda artan bir biçimde yazılı kaynaklarda ve kayıtlarda geçmeye başlamıştır. 1204 yılında başlayan ve Osmanlı fethine kadar devam eden Venedik idaresinde, İtalyan yazını etkisiyle XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın başlarında adanın yerel dili olan bu diyalekt ile eserler verilmiştir. Dolayısıyla Girit, tarih boyunca farklı medeniyetlerin etkisinde ve idaresinde kaldığı için, adanın dili de bundan etkilenmiştir. Örneğin, 824 yılında adaya yerleşen Moor'ların ve yaklaşık beş yüzyıl adada kalan Venediklilerin ve sonrasında da Osmanlıların yer adlarında, isimlerde ve kelime köklerinde izleri hâlâ devam etmektedir. Adaya dışarıdan gelen tüm bu dillerin sözcüksel olarak *Giritlice*'ye katkıları görülse de *Giritlice*'nin gramer ve sözdizimine etkileri hayli az olmuştur.⁹³

Sepetçioğlu'nun yaptığı araştırmaya göre, Girit adasını XIX. yüzyılın sonunda terk etmek zorunda kalan muhacirler ile Lozan görüşmeleri esnasında karara bağlanan Zorunlu Nüfus Mübadelesi'yle Anadolu'ya gelen mübadillerin özellikle ilk iki kuşağı, konuştukları dili, ana kıta Yunanistan ile diğer Ege Adalarında konuşulan *Elenikadan* (Yunancadan) bir şekilde ayırarak, *Giritlice*, *Kritiki* veya *Kritikos* olarak tanımlamaktadırlar. *Giritlice* bilen Girit muhaciri oranına dair bir istatistik bulunmasa da büyük bir kısmının ana dil olarak

89 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

90 Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002, s. 282.

91 Gökçe Bayındır Goularas, *a.g.m.*, s. 135.

92 Fulya Düvenci Karakoç, “Osmanlı Sürecinde Girit Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Journal of Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, Cem Dilçin Armağanı*, Cilt XXXIII/1, 2009, s. 209.

93 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 84-85.

Giritlice'yi kullandıkları görülebilmektedir.⁹⁴

Bazı araştırmacılar ve seyyahlar tarafından, Girit'te yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunun Yunanca konuştuğu belirtilmiştir. Örneğin, 1830'da Girit'i ziyaret eden Pashley, "adanın bütün ahalisinin yaptığı gibi, hem Müslüman hem de Hristiyan Giritliler Yunanca konuşuyor. Girit'in bütün kırsal ahalisi sadece Yunanca'yı anlıyor. Başlıca kasabalarda oturan ağalar Türkçe biliyor ama -onlar da dâhil- Yunanca esas anadildir."⁹⁵ diye yazmıştır. Köylülerle diyalogun ise, *selamünaleyküm, aleyküm selam* gibi geleneksel selamlaşma sözcüklerinden ileriye gitmediğini ifade etmiştir.⁹⁶

1867 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın yanında Girit'e giden Fransız yazar ve gazeteci Charles Mismar, hatıralarında, *Müslümanların bile Rumcadan başka bir dille konuşmadıklarını* belirtmiştir.⁹⁷ William Miller, "bazı istisnalar dışında, Müslümanların, en az Hristiyanlar kadar, ana dilleri olarak Yunanca konuştuklarını ve çok az Türkçe bildiklerini"⁹⁸ yazmıştır. Greene, çalışmasında, 1890 yılında yerel yönetimin bir Yunan üyesi tarafından yapılan demografik bir araştırmadan hareketle, "adanın ahalisinin istisnasız olarak hepsinin Yunanca konuştuğunu, hem Osmanlıların hem de Hristiyanların anadili olarak evde Yunanca konuştuklarını, çok azının -sadece şehirde yaşayan bazıların- Türkçe bildiğini"⁹⁹ belirtmiştir. Mazower ise kitabında, "Müslüman köylülerin Yunanca konuştuklarını"¹⁰⁰ ifade etmiştir.

1855-1939 yılları arasında yaşayan ve Girit'in yakın tarihine tanıklık eden Fournarakis, ada halkının yaşamı hakkında yazılar kaleme almıştır. "*Giritli Türkler*" adlı kitabında, adadaki ana dilin Yunanca olduğunu ve özellikle Girit lehçesiyle konuşulduğunu belirtmiştir.¹⁰¹ Fetih döneminde gelenlerin kendi dilleriyle konuştuklarını, fakat daha sonra Yunancayı öğrendiklerini yazmıştır. Özellikle çocukların Yunancayı düzgün ve temiz bir şekilde konuşmaya başladıklarını belirtmiştir. Genellikle Müslümanların da Yunancayı Arap harfleriyle yazdıklarını ifade etmiştir.¹⁰²

Herzfeld, makalesinde, adada Müslüman ve Hristiyan cemaatler arasındaki iletişimin çok kolay olduğunu belirtmiştir. Ona göre, "*hemen hemen tüm Giritli Türkler, Yunanca anadilini konuşan kişilerdi, aslında çok azı Türkçe'yi iyi konuşuyordu.*" Ayrıca Herzfeld, Stavrakis'in, "*ben Ayvalık'ta... 70 yıldır Türkiye'de ikamet ettikten sonra bile Türkçesi hâlâ birkaç geleneksel selamlama sözüyle sınırlı olan Batı Giritli bir kadınla karşılaştım.*" şeklindeki sözlerine yer vermiştir. Herzfeld, çoğu Müslüman görevlinin dini görevini Yunanca yaptığını da ileri sürmüştür. Bunun nedenini, çoğu Giritli Türk'ün,

94 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 79.

95 Robert Pashley, *Travels in Crete*, Cilt: I, Pitt Press, Cambridge/London 1958, s. 8; Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

96 Pashley, *a.g.e.*, s. 8.

97 Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar*, (Çev. Mehmet Rauf), İstanbul 1975, s. 26.

98 Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

99 Molly Greene, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 39; Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

100 Mark Mazower, *The Balkans: A Short History*, The Modern Library, New York 2000, s. 47; Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

101 Konstantinos G. Fournarakis, *Giritli Türkler*, (Yunancadan Çev. Tanaş Çimbis), İstanbul 2018, s. 10.

102 Konstantinos G. Fournarakis, *a.g.e.*, s. 10 ve s. 28.

baş vergisinden (cizye) kaçmak için din değiştirip İslam'ı benimseyen Hristiyanların soyundan gelmesine bağlamıştır.¹⁰³

Adıyeke'nin yaptığı araştırmalara göre de sadece Rumlar değil, Müslümanlar da hem Rumlar ile olan ilişkilerinde hem de kendi aralarında Rumca'yı konuşmuşlardır.¹⁰⁴ Bunun da bazı sebeplerinin olduğu ileri sürülmektedir. Adada Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra Ortodoks din adamlarının kendilerine sağlanan dil ve din özgürlüğünü iyi kullanarak Rum kültürünün hâkim olmasına yönelik faaliyetlerde bulunmaları, adayı fetheden komutanlardan Rum kadınlarla evlenenlerin çocuklarına Rumca öğretilmesine izin vermeleri ve İslamiyet'e geçen Rumların eski dillerini kullanmaya devam etmeleri, hâkim dilin Rumca olmasına ve Anadolu'dan gelen Türk nüfusun Rumca'yı benimsemesine yol açmıştır.¹⁰⁵ Özellikle Rum kadınlarla evlilikler sonrasında aile içinde rahat bir şekilde Rumcanın konuşulması, zamanla çocukların dillerinde ve aksanlarında da Rumlarınkine benzer bir durum ortaya çıkarmıştır. Nitekim bununla ilgili olarak 1812 yılında Girit'e uğrayan Fransız Diplomat J. M. Tancoigne, "...dilleri ve aksanları Rumlarınkinin aynıdır; o kadar ki, İstanbullu ve Asyalı gerçek Osmanlıları görüp tanımış bir yabancıнын gözünde bir Giritli Türk, olsa olsa kılık değiştirmiş bir Rum'dur..."¹⁰⁶ demiştir.

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında adada Türkçe'nin Rumca ile uzun süren bir beraberliği olmuş ve doğal olarak iki dil arasında bir etkileşim söz konusu olmuştur. Nitekim *Pashley*, 1830'da Girit'i ziyaretinde iki dil arasındaki etkileşime şahitlik etmiş ve bu hususa dikkat çekerek özellikle Türkçe kelimelerin Yunanca'ya geçtiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Bu etkileşimi örneklendiren bir bilgiyi *Herzfeld* paylaşmaktadır. Onun belirttiğine göre, Giritlilerin soyadları önemli bazı ataların lakapları veya Mustafakis gibi alışıl gelmiş olarak verilen isimlerden türeyen ağırlıklı olarak baba soyu veya klan isimleridir. Giritli soyadları, genellikle baba soyunu belirten "oğlu" anlamındaki "*akis*" son ekiyle biter. "*akis*"in dişil muadili ise "kızı" anlamına gelen "*pula*"dır.¹⁰⁸ Dolayısıyla Yunanca'da kullanılan "*akis*" veya "*aki*" ekiyle oluşturulan isimlerde iki dil arasındaki

103 Michael Herzfeld, "Of Language and Land Tenure. The Transmission of Property and Information in Autonomous Crete", *Social Anthropology*, VII/3, 1999, s. 225. (223-237); Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85-86.

104 Ayşe N. Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidat Olayları", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 125.

105 Ayşe Nükhet Adıyeke, *a.g.e.*, s. 86-87. Bazı yazarlar bunun nedeninin adanın fatihlerinin yerli kadınlarla evlenerek doğan çocuklarının Rum gelenekleriyle ve diliyle yetişmesine gösterdikleri kayıtsızlık olduğunu ileri sürmektedirler. Ayrıca iki unsurun bir arada yaşaması ve yoğun ekonomik ilişki içinde olması da bunu pekiştirmiştir. Rumca'nın yaygın olarak kullanımı, bir süre sonra Müslümanların da kendi aralarında bu dili kullanmalarına yol açmıştır. Bkz. Ayşe N. Adıyeke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 175. Ayrıca Osmanlı Devleti, Müslümanlar arasında konuşulan dilin Rumca olmasını engellemeye yönelik bir politika da izlememiştir. Giritli Müslümanlar ise, Rumca konuşmalarına karşı kendilerini her zaman Türk olarak tanımlamışlardır. Bkz. A. N. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 86-87.

106 J. M. Tancoigne, İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat, Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri (1811-1814), (Çev. Ercan Eyüboğlu), İstanbul 2003, s. 56. Aynı tarihlerde Sakız adasına da uğrayan Tancoigne, buradaki dil durumuyla ilgili olarak da şunları aktarmıştır: "*Bu adanın Türkleri, sevimli, barışçı, dürüst insanlardır. Sık sık karma evliliklere girdiklerinden Rumca zamanla Türkçe'ye üstün gelmiştir. Türkçe, halk sınıflarına tümüyle yabancı kalmıştır ve sadece resmi görevliler bu dili kullanmayı sürdürmüşlerdir.*" Bkz. Tancoigne, *a.g.e.*, s. 34.

107 Pashley, *a.g.e.*, s. II; Pınar Şenışık, *a.g.e.*, s. 85.

108 Michael Herzfeld, *a.g.m.*, s. 225.

etkileşim görülebilmektedir. Bu durum Anadolu'ya göç eden Giritli ailelerde de tespit edilebilmektedir. Örneğin, Kuşadası'na gelen aileler arasında *Hasanaki*, *Bayramaki*, *Behlülaki*, *Memişaki*, *Çavuşaki*, *Berberaki*, *Cemalaki*, *Teymurcaki* gibi aile isimleriyle sıkça karşılaşılmaktadır.¹⁰⁹

Bütün bunlardan hareketle söylenebilir ki uzun yıllar boyunca aynı coğrafi alanı paylaşmış olan dillerin birbirlerini etkilemesi de doğaldır. Nitekim M.Ö. 1200'lerde Dorlar'ın istilasına uğrayan ve bir süre bunların hâkimiyetinde kalan Girit, bu tarihten sonra yerli ve hâkim ırkını değiştirerek hiçbir esaslı tereddüde uğramadan İyon ve Atina devirlerini, kültürünü yaşamış; Roma istilasına uğramış; Bizans'a intikal etmiş; bu arada yaklaşık bir asır kadar Arap istilasını altında bulunmuş; 1204 yılında gerçekleşen Latin istilasını ile birlikte dört asır Venedik hâkimiyetinde kalmış ve en nihayetinde Osmanlı idaresine geçmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla bu farklı hâkimiyet dönemlerinde idare edenlerin dillerinden etkilenilmemesi mümkün değildir. Bu durum *Yorulmaz*'ın "Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı" eserinde de şu şekilde işlenmiştir:

"...Babası eline kaşığı alır; Rumca ile Arapça'yı karıştırarak, "Haydi, bismillah deyin!" der ve ilk lokmayı alır; ondan sonra hep birlikte yerlerdi yemeklerini. Girit Türkü'nün dili Türkçe, Rumca ve Arapça harmanydı; hâkim dil Rumca'ydı."¹¹¹

Kaynakların gösterdiği ve Şenişik'in de belirttiği gibi Girit halkının geleneksel dilini kesin olarak belirlemek zordur.¹¹² Adadaki Ortodoks Hristiyan nüfusun konuştuğu dilin *Rumca* olduğu belirtilmekle birlikte, farklı idari dönemlerdeki dillerin etkisiyle *Rumca*'dan ayrı bir diyalektik, yani *Giritlice* de konuşulduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Giritlilerin konuştukları dile ilgili olarak bazı çalışmalarda *Yunanca*, bazı çalışmalarda ise *Rumca* ibaresine yer verilmiştir. Bu şekilde farklı bir kullanım da söz konusudur. Bu çalışmada, incelenen arşiv vesikaları, dönemin yazılı eserleri, gazeteleri ve hatıratları esas alınarak değerlendirmelerde *Rumca* ibaresi kullanılmıştır. Doğrudan alıntılarda ise müdahale edilmemiştir.

Girit'te yazı dili ve konuşma dili konusunda birtakım kanuni düzenlemeler de olmuştur. Bu ikisinin kullanımı ile ilgili birtakım görüş sunanlar da vardır. Örneğin *Bernard Lewis*, Girit'in iki unsuru arasındaki belirleyiciliğin dilden değil yazıdan kaynaklandığını öne sürmüştür. Çünkü Girit'in Müslüman halkı, konuştukları *Rumca*'yı Arap harfleriyle yazmıştır.¹¹³ Dil ve yazıdaki bu etkileşim Rumlar arasında da kendini göstermiş ve Giritli Rumların da Türkçe eserler vermelerine yol açmıştır.¹¹⁴

Tüm resmi işlemlerin Türkçe olması zorunluluğuna karşılık yaygın olarak kullanılan dilin *Rumca* olması bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Fakat bu soruna, yöreye

109 Metin Menekşe, "XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42), 2016, s. 729.

110 Mithat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler*, Askeri Deniz Matbaası, Ankara 1945, s. 25.

111 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, İstanbul 2006, s. 85.

112 Pınar Şenişik, *a.g.e.*, s. 84.

113 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 421.

114 Bununla ilgili olarak J. Strauss, Andrea Kopasi'nin iki ciltlik Amerika'nın keşfi hakkındaki eserini göstermektedir. Bkz. A. N. Adıyeke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", s. 176.

özü pratik çözümler getirilmiştir. Bizzat devlet eliyle yapılan düzenlemelerde resmi dairelerde her iki dilde işlem yapılması, örneğin Muhtelit Dava Meclisleri'nde ilamların "Türkçe ve Rumca" olarak düzenlenmesi emredilmiştir. Yerel basında ve Girit Müslüman aydınları arasında bu tavır, Türkçe'nin kullanımını önlemek amacıyla bir baskı olarak kabul edilmiştir. Dile ilişkin bir başka sorun ise iletişimde ortaya çıkmıştır. Girit'te telgraf hatlarının kurulmasının ardından adaya gönderilen telgraflar Türkçe yazılmıştır. Türkçe bilmeyen Müslümanların telgraflarını başkalarına okutmaları nedeniyle ortaya çıkan sorunları gidermek amacıyla adadaki telgraf merkezlerine Rumca ve Latin harfleriyle telgraf kabul edilmesi hakkında bir irade yayınlanmıştır.¹¹⁵

1867 yılında Ali Paşa tarafından adada ilan edilen "*Girit Vilayet Nizamnamesi*"nde, Müslüman ve Hristiyan halka eşit haklar tahsis edilmiştir. Örneğin, valilerin yanında biri Müslüman diğeri Hristiyan olmak üzere iki müşavir bulundurulması; sancaklara tayin edilecek mutasarrıfların yarısının Müslüman, yarısının Hristiyan olması; vilayet merkezinde, sancaklarda ve kazalarda davalara bakacak Deâvî Meclisi üyelerinin yarısının Müslüman, yarısının Hristiyan ahalinden seçilmesi gibi kararlar alınmıştır. Yazı işlerinin ise Rumca ve Türkçe olmak üzere *iki dil üzerine tanzim edilmesi* esasına bağlanmıştır.¹¹⁶

25 Ekim 1878 tarihinde Rumların temsilcileri ile Babîâlî'nin komisyonu arasında yapılan *Halepa Sözleşmesi*'nin başlıca hükümleri arasında ise, "*Rumca, Türkçe gibi resmi dil olarak kabul edilecektir*" maddesi yer almıştır. Dolayısıyla Rumca'nın kullanımı resmi bir hüviyet de kazanmıştır. Ayrıca, mahkemeler de dâhil olmak üzere, devlet dairelerinde her türlü yazışma iki dil üzerine yapılacak, umumi meclis ve mahkemelerde müzakereler ise Rumca olacaktır.¹¹⁷ 19 Nisan 1899 tarihinde Prens Georges tarafından ilan edilen 114 maddelik *Girit Kanun-ı Esasisi*'nde ise, "*Girit'in resmi dili Rumca'dır (5. Md.)*" maddesi yer almıştır.¹¹⁸ Böylece Rumca, adanın tek resmi dili olarak artık anayasaya da girmiştir.

Köylü gazetesinin 12 Ağustos 1909 tarihli sayısında, "*Giritlilerin Beyannamesi*" başlıklı bir yazıyla karşılaşılmaktadır. Bu yazıda, Girit adasında Osmanlı hâkimiyetinin muhafaza edilmesi için Giritli Rumların, teşebbüste bulunmak üzere Avrupa payitahtlarına gitmekte oldukları bildirilmiştir. Aynı zamanda adada konuşulan dil konusuna da değinilmiş ve bu konudaki yaklaşımları beyannamenin içeriğinde özetle şu şekilde yer almıştır:

"Biz Yunanistan'ı severiz. Çünkü bizimle karbiyet-i milliyesi vardır. Çünkü o koca adanın her tarafında Rumca iştiriyoruz. Fakat şimdiye kadar Türkiye idaresinde olduğumuz gibi Giritli kalmak isteriz. Ve bu sıfattan mahrumiyete karşı protesto ederiz. Ve şimdiye kadar cari olan usul ve ahkâmın muhafaza edilmesini isteriz. Biz Girit'in Yunanistan olmasını arzu etmeyiz. Biz ve ecdadımız Osmanlı idaresinde

115 A. N. Adıyke, "Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği", s. 175-176.

116 Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 13-14.

117 Maddeler için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt: IV, 1299, s. 859-863; *Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girit*, Cüz-i Evvel, 1310, s. 196-209; Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayi'i*, İstanbul 1326, s. 6 vd.; Mehmed Salâhî, *a.g.e.*, s. 13-14.

118 Girit Kanun-ı Esasisi maddeleri için bkz. *Girit Kanun-ı Esasisi*, Hanya 1899; A. N. Adıyke, *a.g.e.*, s. 212.

pek büyük refah ve saadet bulduk. Terakki edebiliyorduk. Her sene biraz tasarruf edebildik. Çünkü rüsum ve tekâlif (vergiler) pek hafif olduğu gibi hiçbir haber ve şiddete de maruz değildik. Hiçbir müşkülata duçar olmaksızın lisanımız olan Rumcada tekmil ediyorduk. Hatta vatandaşlarımız İslamlar bile bilâ istisna Rumca tekellüm ve isti'mal ediyorlar... ”¹¹⁹

Bu beyanname, Giritli Rumların Osmanlı Devleti idaresinden duydukları memnuniyeti göstermesi açısından önemlidir. Adada, ekonomik anlamda bir rahatlığın olmasının yanı sıra konuşulan dil konusunda da bir zorlamanın olmadığını göstermektedir. Rumca'nın Müslümanlar arasında dahi yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu durum, yeni iskân topraklarında bir sorun olarak karşılına çıkacaktır.

3.2. Mübadele Sonrası Türkiye’de Konuşulan Ana Dillere Dair

Osmanlı’da devletin benimsediği resmî dil, hanedanın gayritürk uyruklarının devlet ile bütünleşmelerini engelleyecek bir sorun olarak algılanmamıştır. Özellikle geleneksel Millet Sistemi ile tebaasını inanç temelinde sınıflandıran Osmanlı’da gayritürk ve gayrimüslim unsurların etnik dillere tekabül eden bir kolektif kimlik tahayyülü yakın dönemlere kadar güçlü bir karşılık bulmamıştır. Zira Türkiye Cumhuriyeti de Lozan Antlaşması’ndan sonra bile dilsel açıdan türdeş bir bütüne dayanmamıştır. Lozan’da tescil edildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti’ni oluşturan halkların en bariz hususiyetleri büyük çoğunlukla Müslüman olmalarıdır. Etnik Türklerin yanında Kürt, Çerkez, Gürcü, Arap, Boşnak, Laz, Abhaz, Pomak gibi farklı anadillerine sahip Müslüman topluluklar, Osmanlı’dan miras kalan “Hakim Millet” algısı çerçevesinde yeni bir ulus inşası projesinde gönüllü olarak yer almışlardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin var etmek istediği yeni “Türk” kimliği inanç açısından homojen olsa da, dilsel açıdan farklılıkların canlılığını sürdürdüğü beşerî bir malzemeye dayanmamıştır.¹²⁰

Cumhuriyet yönetiminin Türkçe dışında başka bir dil topluluğuna mensup vatandaşlarına yönelik dil politikaları, yakın dönemlere kadar aslında çok önemli bir dirençle karşılaşmadan ülkenin tamamında uygulanmıştır. Türkçe tek resmî dil olarak merkezî ve yerel yönetimlerde, eğitimde, basın-yayın sektöründe ve iktisadî ilişkilerde iletişimin yegâne aracı olmuştur. Buna karşılık ulusal sınırlar içerisinde yerel ve etnik diller imparatorluk döneminde olduğu gibi bireylerin sadece özel yaşamlarında kullandıkları diller olarak kalmıştır.¹²¹

Cumhuriyet döneminde 1927 yılından 1965 yılına kadar yapılan resmi nüfus sayımlarında kişilere sorulan sorular arasında ana dillerinin ne olduğu sorusu da yer almıştır. 1970 yılından itibaren ise bu soru sorulmamıştır.¹²² Dolayısıyla elde edilen bu veriler sayesinde ülkemizde hangi dillerin konuşulduğu ve nüfusumuzun ne kadarlık

119 “Giritlilerin Beyannamesi”, *Köylü*, Sayı: 689, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909.

120 Hüseyin Sadoğlu, “Türkiye’nin Yakın Dönem Dil Politikaları”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, Şubat 2017, s. 58.

121 Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet dönemi dil politikaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, s. 47-290.

122 Mete Tunçay, “Azınlıklar Nüfusu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İstanbul 1983, s. 1563.

bir kesiminin hangi dili konuştuğu verilerine ulaşılabilmektedir. Bu anlamda mübadele dönemine en yakın nüfus sayımı olan 1927 yılı sayımı değerlendirilebilir.

Konuşulan Anadil	Konuşan Sayısı
Türkçe	11,778,810
Kürtçe	1,184,446
Arapça	134,273
Rumca	119,822
Çerkezçe	95,901
Yahudice	68,900
Ermenice	64,745
Arnavutça	21,774
Bulgarca	20,554
Tatarca	11,465
Fransızca	8,456
İtalyanca	7,248
İngilizce	1,938
Acemce	1,687
Sair	110,469

1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre anadili olarak Türkçe'yi belirtenler, 11,777,810 kişi ile ilk sırada gelmektedir. Ana dili Türkçe olanların oranı %86,42 iken, diğerleri %13,58'dir. Türkçe'yi Kürtçe, Arapça ve Rumca takip etmektedir. 119,822 kişi ile dördüncü sırada yer alan Rumca ana dilini konuşanların diğerlerine oranı %0,88'dir. Bunlar arasında 1923 yılından sonra gelen mübadillerin de yer aldığını söylemek mümkündür.

Vilayet	Rumca Konuşan Sayısı	Vilayet Nüfusuna Oranı(%)
İstanbul	91,902	11,57
Çanakkale	7,938	4,37
İzmir	7,531	1,43
Balıkesir	1,513	0,36
Bursa	1,445	0,36

123 İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasıkül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlihi*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s. 31.

124 İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 33.

Antalya	1,324	0,65
Aydın	1,322	0,62
Toplam	112,975	

Bir önceki tabloda (Tablo 4) verildiği üzere Rumca konuşan 119,822 nüfusun en yüksek orana sahip olduğu vilâyetler yukardaki tabloda (Tablo 5) gösterilmiştir. Bu tabloda görüldüğü üzere Rumca konuşanlardan 112,975 nüfus, yani Rumca konuşanlardan %94,28 kısmı yedi vilâyette yer almıştır. Bunlardan İstanbul vilâyetinde bulunanlar genel olarak Rumca konuşanların %76,70, Çanakkale vilâyetinde bulunanlar %6,62, İzmir vilâyetinde bulunanlar %1,29, Balıkesir vilâyetinde bulunanlar %1,26, Bursa vilâyetinde bulunanlar %1,21, Antalya vilâyetinde bulunanlar %1,11 ve Aydın vilâyetinde bulunanlar %1,10 kısmını teşkil etmektedirler.¹²⁵ Bu verilere bakıldığında, Rumca konuşanların yoğunlukta olduğu yerlerin, mübadele ile gelenlerin yerleştirildikleri yerlerle paralellik gösterdiği görülecektir.

Türkçe dışındaki dilleri konuşanların sayıları, Arapça ve Kürtçe’de istisnalar olmak üzere, zaman içinde azalma eğilimi göstermiştir. Nitekim Rumca konuşanların sayıları 1927 yılı sayımından sonra giderek düşmüştür. Şöyle ki Rumca’yı konuşanlar 1927 yılında 119,822 iken, 1935’de 108,727, 1940’da 81,000, 1945’te 9,898, 1950’de 89,472, 1955’te 79,691, 1960’da 65,139, 1965’te 48,096 olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan bu rakamlara kuşkuyla da yaklaşmak gerekmektedir. Örneğin 1965 nüfus sayımına göre anadili Rumca olan 48,888 kişiye karşılık 80.000 kadar Rum-Ortodoks; anadili Ermenice olan 33,000 kişiye karşılık Gregoryen Kilisesi’ne bağlı 70,000 kadar insan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, anadil sayılarının gerçekten anadili değil, daha çok, doğru dürüst Türkçe bilmeyenleri gösterdiğinden kuşkulabilir.¹²⁶

3.3. Osmanlı Döneminde Gelenlerin Yaşadıkları Uyum Sorunu

Göçün yoğun olarak yaşandığı 1897-1899 yılları arasında binlerce aile, vapurlarla Osmanlı egemenliği altındaki sahil bölgelerine taşınmıştır. Zor şartlar altında geçen bu yolculuk, Anadolu, Ege Adaları, Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika topraklarındaki çeşitli duraklarda son bulmuştur. Muhacirler, farklı mekânlarda, farklı dil ve kültür özelliklerine sahip insanlar içerisinde yeni bir hayata yelken açmışlardır.

Girit’ten ayrılmak zorunda kalan muhacirler göç sırasında ve iskân mahallerinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Memleketlerinden ayrılımlarıyla başlayan bu sıkıntılı süreç uzun bir süre de devam etmiştir. Muhacirlerin, iskân edildikten sonra yeni topraklarında yaşadıkları sıkıntılar arasında özellikle sosyokültürel hayata uyum sağlayamama ön plana çıkmıştır.

Girit muhacirlerinin yeni topraklarına uyum aşamasında yaşadıkları sosyokültürel sıkıntılarının ana sebebi, bu muhacir topluluğunun kültürel yapısının yerel ahali kültürüyle başta “*dil meselesi*” olmak üzere göstermiş olduğu farklılıktır. İnsanlar arası iletişimin en önemli boyutunu oluşturan dilin kullanımı, Girit muhacirlerinin yeni yerleşim yerlerinde

¹²⁵ İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 33.

¹²⁶ Mete Tunçay, *a.g.m.*, s. 1563.

“üstesinden gelmek zorunda oldukları” ve siyasi erkin-çağın hâkim ideolojilerini ve yönetim tarzlarını da dikkate alarak- “üstesinden gelmek zorunda kaldığı” bir büyük engel olmuştur.¹²⁷

Girit muhacirleri Türkçe bilmediklerinden sadece Rumca konuşmuşlar, bu da onları yerli halktan uzaklaştırmıştır. Türkçe konuşamadıkları için yerli halk tarafından yarı Hristiyan olarak görülüşler ve dışlanmışlardır. Bunun bir neticesi olarak da Girit muhacirleri, toplumsal ilişkilerde kendi sınırları içine çekilmişlerdir. Yerli ahaliden uzak durarak birbirleriyle daha sıkı bağlar kurmuşlardır. Bazı arşiv kayıtlarında, muhacirler arasında kendini ifade edecek derecede dahi Türkçe bilen kimse bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu durum karşısında, onlarla iletişim kurabilmek amacıyla tercüman bulundurmaya zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Örneğin Antalya’ya gelen muhacirler, Türkçe bilmediklerinden sadece Rumca konuşmuşlardır. Bu da kendilerini ifade etmelerine engel teşkil etmiştir. Antalya’daki Girit muhacirlerinin kendilerini ifade etmekte sıkıntı yaşamaları üzerine buna çözüm olarak bir tercüman görevlendirildiği görülmektedir. Bu anlamda tercümanlık görevini üstlenen Giritli Veznedarzâde Musa Efendi’ye muhacirin tahsisatından verilmek üzere aylık 250 kuruş maaş tahsisi Antalya İdare Meclisi’nce kararlaştırılmış ve ilgili mazbata merkeze gönderilmiştir. Buna dair merkezden alınan cevapta, muhacirin tahsisatının bu gibi işler için kullanılmasının doğru olmayacağı ve Musa Efendi’nin de muhacirlerden olması dolayısıyla bu görevi bir yardımsever olarak yerine getirebileceği, hatta başka kişilerin de bulunabileceği belirtilmiştir. Fakat muhacirler arasında durumunu ifade edecek derecede Türkçe bilen kimse bulunmadığından, komisyonda muhacirlerin ifadelerini tamamıyla tercüme etmeye her gün bir tercümanın bulundurulması gerektiği Antalya Muhacirin Komisyonu tarafından ifade edilmiştir. En azından şuan komisyonda tercüman sıfatıyla bulunan Musa Efendi’ye, yaptığı hizmetin bir karşılığı olarak maaş verilmesi istenmiştir.¹²⁸ Nitekim uzun bir süre ana dillerini muhafaza edecek olan muhacirler, bu tercümanlar vasıtasıyla resmi makamlarda, mahkemelerde işlerini halledeceklerdir.

İstanköy’de bulunan Girit muhacirlerinden bir kısmının Adana Vilayeti dâhiline gönderilmesi gündeme geldiğinde, onlar buraya gitmek istememişlerdir. Bununla ilgili öne sürdükleri gerekçeler arasında bölgede konuşulan dile aşina olmamaları da yer almıştır. Çünkü Rumca ağırlıklı bir konuşma diline sahiptirler. Bu dili İstanköy’de kullanabileceklerini fakat Türkçe’nin hâkim olduğu Adana’da kullanmakta zorlanacaklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda, kendileri de adadan geldikleri için ada hayatına alışkın olduklarını, dolayısıyla Anadolu’nun havasına uyum sağlayamayacaklarını dile getirmişlerdir.¹²⁹

Çeşitli iskân bölgelerine gönderilen muhacirlerden bazıları iskân mahallini terk edip İzmir’e veya Girit’e dönmek istemiştir. Örneğin Adana Vilayeti’nin Kozan Mutasarrıflığı’ndan alınan bir telgrafa göre, orada iskân olunan muhacirlerden firar edenler olmuştur. Muhacirlerden bir kısmı, bu mahalde konuşulan dile ve bölge iklimine uyum sağlayamadıklarını, hatta hastalığa yakalandıklarını öne sürmüştür. Ayrıca İzmir

127 Tuncay Ercan Sepetcioğlu, *a.g.m.*, s. 79.

128 *BOA., DH. MHC., Dosya No: 22, Gömlek No: 43*, Lef: 1-1, 4 Teşrinisani 1315/16 Kasım 1899.

129 *BOA., DH. MHC., Dosya No: 31, Gömlek No: 12*, 8 Nisan 1315/21 Nisan 1899.

tarafarında bulunan hemşerileriyle görüşerek oralarda gerek sanat ve ticaretin gerekse dil ve iklimin asıl vatanlarına (Girit'e) daha uygun olduğunu öğrenmişlerdir. Bu nedenle ahali yardımı ile temin edilen öküplerini ve diğfer malzemelerini satarak yol masraflarını çıkarmaya başlamışlardır.¹³⁰

Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerine dağılan Girit muhacirlerinin, karşılaştıkları durumlar karşısında sıkça arzuhal kaleme aldıkları görülmektedir. Kimi zaman iskân bölgesi, kimi zaman görevliler ve yerli ahaliyle ilişkileri hakkında endişelerini, şikâyetlerini, beklentilerini bu evrakla ifade etmişlerdir. Bunlar içerisinde Girit'ten gelmeleri, Rumca konuşmaları dolayısıyla görevlilerin kendileriyle alay etmeleri hususuna da yer vermişlerdir. Örneğin, 1899 yılında Kozan'a gelen Girit muhacirleri adına *Bilal* isimli muhacirin 19 Ağustos 1900 tarihinde İskân-ı Muhacirin Komisyonu'na yazdığı arzuhalde şu ifadelere yer verilmiştir:

“Dokuz ay evvel iskân için Kozan'a geldik, Mutasarrıf bizi iskân etmiyor, sevgili padişahımızın sadakası olarak verilen yevmiyelerimiz bir aydan ziyadedir verilmiyor. Halimizi arz ediyoruz, Mutasarrıf hiddetlenerek Petraki, Kostaki gibi alaycı, küçümseyici sözler sarfediyor. Kırk dokuz hane muhacir kullarınız açlıktan helak olacak, hayatımızın muhafazasını, dinimize taarruz edilmemesini merhamet-i padişahiye istirham eyleriz.”¹³¹

Arzuhalde belirtilen hususlar merkezi yönetimce dikkate alınmış ve hemen üç gün sonra Adana Vilayeti'ne gönderilen telgrafta muhacirlerin süratle iskân edilmesi, bu tür şikâyetlere meydan verilmemesi ve neticenin de bildirilmesi istenmiştir.¹³²

Bingazi'nin eski limanı olan Marsa-Susa'da gerçekleştirilen iskân neticesinde bir Giritli yerleşim alanı oluşmuştur. Burada yaşamlarını sürdürmeye çalışan muhacirlere Türkçe'nin öğretilmesi de hedeflenmiştir. Nitekim mahalli idareciler tarafından Giritlilere Türkçeyi benimsetmek için okul açılmış fakat bölge halkı Rumca konuşmaya devam etmiştir.¹³³

Girit muhacirlerinden bir kısmının Suriye (Şam) vilayetinde iskân edilmesi düşünülmüş ve bu amaç doğrultusunda bazı aileler bölgeye sevk edilmiştir. Şam merkezine gelmiş olan muhacirler içerisinde daha önce esnaflık yapanlara işlerini kurmaları için sermaye verilmesi istenmiştir. Fakat sermaye temini işinin gecikmesinden dolayı ilgili muhacirlerin Şam merkezindeki esnafın yanında çalışabilecekleri öngörülmüştür. Ancak bu düşünce de *muhacirlerin Şam ahalisinin diline vakıf olmamalarından* dolayı kabul görmemiştir.¹³⁴ Dolayısıyla dil farklılığı nedeniyle bir müddet daha mesleklerini icra edememişler ve sermaye temini için beklemişlerdir.

Girit muhaciri neslinin Suriye dâhilinde yaşadıkları bir diğfer yer ise Akdeniz

130 BOA., DH. MHC., Dosya No: 45, Gömlek No: 12, Lef: 1-1, 26 Eylül 1317/9 Ekim 1901.

131 Fatmagül Demirel, “Muhacirlerin Yazdığı Arzuhallerin Osmanlı Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi”, *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: III, Samsun 2017, s. 1500.

132 Fatmagül Demirel, a.g.e., s. 1500.

133 N. Slousch, “Les Cretois en Cyrenaïque”, *Revue du Monde Musulman*, VI, N°10, 1908, s. 153.

134 BOA., DH. MHC., Dosya No: 33, Gömlek No: 30, 14 Teşrinisani 1315/ 26 Kasım 1899.

kıyısındaki *Hamidiye (Al Hamidiyah)* kasabasıdır. Bu kasaba, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lübnan sınırları içerisindeyken savaş sırasında yeni sınırların belirlenmesiyle birlikte Lübnan'dan ayrılıp Suriye sınırları içinde kalmıştır. Buradaki toplam 5.000 nüfusun 3.000'inin Giritlilerin oluşturduğu belirtilmektedir. Başlangıçta kendi dillerinde yani *Giritli lehçesiyle konuşan* muhacirler, Araplarla etkileşimleri sonucu Arapça konuşmaya başlamışlardır. Diğer taraftan atalarının sahip olduğu gelenek ve göreneklere de bilinçli olarak korudukları belirtilmiştir.¹³⁵

3.4. Cumhuriyet Döneminde Gelenlerin Yaşadıkları Uyum Sorunu ve Türkçe'nin Öğretilmesine/Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler

Nüfus mübadelesinde, Türkiye'ye gelenler ile Yunanistan'a gidenler, din açısından türdeş olmakla birlikte, etnik köken, dil ve kültür açısından önemli farklılıklara sahiptiler. Örneğin, Türkiye'ye Rumca, Arnavutça, Bulgarca, Ladino, Ulah, Slav ve Roman dilleri konuşan çeşitli Müslüman topluluklar; Yunanistan'a ise Türkçe konuşan Rum ve Niğde, Nevşehir, Kayseri, Konya ve civarında yaşayan ve anadilleri Türkçe olan Rum Ortodokslar göç etmiştir.¹³⁶ Her iki taraf da buldukları coğrafyanın dilini bilmemenin sıkıntılarını çok uzun süre yaşamıştır. Özellikle anadili Yunanca, Pomakça ve Slavca olan birinci kuşak mübadiller, iskânı takip eden yıllarda kahvehanelerde bu dilleri konuşmaya devam etmişler, diğer gruplarla ilişkilerinde öğrenebildikleri ölçüde Türkçeyi kullanmışlardır. Türkçeden başka bir anadil ya da dile sahip olan mübadiller, yoğunlukla kendi dillerinden konuşan kişilerle oturmayı tercih etmişlerdir.¹³⁷ Çünkü dil, *Chambers*'ın da belirttiği gibi, *sadece bir iletişim aracı olmayıp, her şeyden önce bizzat kendiliklerimizin ve anlamın kurulduğu kültürel bir inşa aracıdır.*¹³⁸

Kültürel farklılıklar, mübadilleri Türk toplumuna karşı yabancı kılmıştır.¹³⁹ Yerli halkın gözünde mübadiller, ana akım Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmışlardır. Dolayısıyla bu bakış açısına sahip yerli halk, Türkçe konuşmayan veya farklı kültürel pratikleri bulunan mübadillere karşı dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem kullanmıştır. Örneğin, Giritli mübadillerin büyük bölümünün Rumca konuşuyor olması, hem yerli halk hem de diğer göçmenler tarafından pek de hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Giritliler, "yarım gâvur", "gâvur tohumu" gibi aşağılayıcı ifadelerle maruz kalmışlardır.¹⁴⁰

Mübadile ile gelen Giritlilerin de ekmek, su isteyecek kadar bile Türkçe bilmedikleri

135 *Roula Tsokalidou*, bölgede yaptığı araştırmada, muhacirlerin Girit'te yaşayan akrabaları ile uydu televizyonu üzerinden temas kurduklarını tespit etmiştir. Bkz. "Greek-Speaking Enclaves In Lebanon And Syria", <http://ssl.webs.uvigo.es/actas2002/05/08.%20Roula%20Tsokalidou.pdf>, Erişim: 14.10.2016, 16:45.

136 Nurşen Gürboğa, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 263, (Kasım 2015), s. 36.

137 Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012, s. 135-136.

138 Lain Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev. İsmail Türkmen, Mehmet Beşikçi), İstanbul 1995, s. 37.

139 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 127.

140 Pınar Şenşık, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: VI, Sayı: 10, Şubat 2016, s. 100.

anlaşılmaktadır. Gündelik hayatta Rumca konuşmaya devam etmeleri üzerine birtakım önlemler alınmasına çalışılmıştır. Örneğin Bursa'nın Mudanya ilçesine yerleştirilen Girit mübadillerine Rumca konuşmaları dolayısıyla para cezası kesildiği, olayları yaşayanlar tarafından aktarılmıştır.¹⁴¹ Böylece Rumca konuşmalarına engel olunması amaçlanmıştır.

Bir ulus-devlet ve buna bağlı olarak ulus ve ulusal kimlik yaratmaya çalışan rejimin önderleri, Türkçe dışında dillerin konuşulmasını rejime yönelik tehlike olarak algılamıştır. Bu tehlike algısı önderlerin konuşmalarında sıkça dile getirilmiştir. Mustafa Kemal'in 1930 yılında Adana'da yaptığı konuşma Türkçe dışındaki dillerin konuşulmasının algılanma biçimini açıkça göstermektedir:

"Milliyetin çok açık vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden önce ve behemehâl Türkçe konuşmalıdır. Hâlbuki Adana'da Türkçe konuşmayan 20 binden fazla vatandaş vardır. Eğer Türk Ocağı buna müsamaha gösterirse, gençler ve siyasi, içtimai bütün Türk kuruluşları bu durum karşısında duygusuz kalırlarsa, en aşağı yüzyıldan beri devam edegelen bu durum daha yüzlerce yıl devam edebilir. Bunun neticesi ne olur? Herhangi bir felaket günümüzde bu insanlar, başka dille konuşan insanlarla el ele vererek aleyhimizde hareket edebilirler."¹⁴²

Giritlilerin ana dil problemi zaman zaman Büyük Millet Meclisi'ne de yansımış ve burada da büyük tartışmalara neden olmuştur. Meclis kürsüsünden, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin dini bir temelde yapılmış olduğu, mübadillerin etnik ve dilsel çeşitliliğinin denetim altında tutulması gerekliliği ile bu nüfusun Türk karakteri sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin, İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey'in bir konuşmasında şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Mahmut Celâl Bey (İzmir): Beynelmilel muahede ahkâmına tevfikan evet efendiler bunların içerisinde bir kısım vardır ki Türkçe konuşmuyorlar ve ezcümle Giritliler. Giritlilerin içinde çok samimî bildiklerim, dostlarım vardır. Kendilerini çok yakından tanıdığımı iddia edebilirim. Bunlar Rumca konuştuklarına rağmen hatta aileleri içerisinde tek bir kelime bile Türkçe konuşmasını bilmediklerine rağmen hemen diyebilirim ki Yunanlılara düşmandırlar.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): Hatta belki daha ziyade düşmandırlar.

Mahmut Celâl Bey (İzmir): Daha ziyade düşmandırlar. Ve bunun böyle olması tabiidir. Elleri silâhlarla yaşamışlardır."¹⁴³

Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey de meclis konuşmasında, Hatay Dört Yol'da karşılaştığı Girit muhacirlerine dair bilgi verirken, "Dört Yol'a gittim arkadaşlar, 60

141 Raif Kaplanoğlu, a.g.e., s. 63-65.

142 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 8. Mustafa Kemal tarafından yaz(dır)ılan *Medeni Bilgiler* kitabında da Türk milletinin dilinin Türkçe olduğu ve milletin temel göstergelerinden birinin dilde birlik olduğu belirtilmiştir. Bkz. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1969, s. 19-22.

143 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba), s. 53.

nüfuslu bir muhacir kafilesi var, Giritli muhacirler, hiçbirisi Türkçe bilmiyor.¹⁴⁴ şeklinde ifadelerine yer vermiştir.

Dönemin önemli ideologlarından *Atsız*, 1933 tarihinde öğrencileriyle birlikte gittiği Çanakkale’de Girit göçmenleri ile karşılaşmasından bahsetmektedir. Türkçe konuşmayan bu topluluk hakkındaki düşüncelerini açıklamaya, “*Türk Türk olarak kalmalıdır. Çingenenin çingene kalacağı gibi...*” cümleleriyle başlayan *Atsız*, Çanakkale’de bir hayli Rumca konuşan halkın olduğunu, Türkçe’yi iyi bildikleri halde Rumca konuşan bu Girit Müslümanlarının Türk olmadıklarını yazmıştır. “*Zaten tarih de bunların kılıç gücüyle ihtida ettirilmiş Rumlar olduğunu göstermiyor mu?*” sorusuyla da Girit mübadillerinin Rum kökenli olduklarını savunmuştur. Çanakkale’nin çokkültürlü yapısını ‘melez çehre’ olarak tanımlayan *Atsız*, Türk milletinin esasının dil değil ırk ve kan olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Atsız’ın soykütüksel bakış açısının aksine *Gökalp*, dil birliğini ve ortak tarihsel geçmişi milletleşmenin temel noktasına koymaktadır. *Gökalp*, Giritlileri, dilleri farklı fakat dinlerinden ötürü “içimizden birileri” olarak tarif etmektedir:

“*Milleti meydana getiren fertler, bugün milletin diliyle konuşanlar değildir. Yarın bu dile konuşacak olanlar bu zümrenin içindedir. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit’teki Müslümanlar Rumca konuştukları hâlde yarın Müslümanlığın tesiriyle Türkçeyi öğrenecekler ve bugünkü dillerini terk edeceklerdir. O halde bir milletin fertleri yalnız dilleriyle değil, dinleriyle de belli oluyor.*”¹⁴⁶

Gökalp bu sözleriyle, Rumca konuşan Giritlilerin sırf Müslüman oldukları için -sebebinin vermese de- bir şekilde Türkçe konuşacaklarını öngörmüştür.¹⁴⁷ Nitekim zamanla öyle de olmuştur.

Bruce Clark, mübadiller üzerine arşiv araştırması ve hayatta kalanlarla görüşmeler yaparak bir çalışma ortaya koymuştur. Yaşanan değişimi ve her iki taraftaki insanların yeni topraklarda nasıl anlaştıklarını incelemiştir. İnceleme yaptığı dönemdeki tespitine göre, *Ayvalık’ta ve Alibey Adası’nda geleneksel kahvehanelerde yaşlı balıkçıların tavla oynayıp kahvelerini yudumlarken kullandıkları dil, Yunancanın renkli, eski moda bir lehçesi olan Girit Rumcasıdır. Ayvalık’ta yaşayan insanların önemli bir kısmının tek anadili bu lisan olmuştur.*¹⁴⁸

Özsoy, 61’i birinci kuşak olmak üzere 75 Giritli mübadille röportaj yapmış ve mübadile sürecini, o döneme tanıklık edenlerden dinlemiştir. Mübadiller, anılarını anlatırken karşılaştıkları dil problemine de sık sık yer vermişlerdir. Örneğin 1914 doğumlu *Fatma Gültekin*, Girit’te yaşadığı Piskopi köyünde, ana dil olarak Rumca

144 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe), s. 99.

145 Nihal Atsız, Çanakkale’ye Yürüyüş, İstanbul 1933, s. 7-8.

146 Ziya Gökalp, *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*, (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), İstanbul 1974, s.63.

147 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 90.

148 Bruce Clark, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006), s. 28-29.

konusulduğunu, okulda ise hem Türkçe hem de Rumca ders verildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ 1916 Kandiye doğumlu Hüseyin Yağcı, “*Ana dilimiz Rumcaydı. Türkçe su demesini bile bilmiyorduk.*” derken¹⁵⁰, 1913 doğumlu Mürvet Fildişi, “*yaşadıkları İstinya şehrinde Rumca konuştuklarını, Türkçeyi Anadolu’ya gelince öğrendiklerini*”¹⁵¹ ifade etmiştir. Daha dört aylık iken Mudanya’ya gelen Kemaliye Doğruer ise, “*Biz dilimizi verdik ama dinimizi vermedik*” şeklinde bir ifadeye bulunmuştur. Yani Giritli Müslümanların, dil olarak Rumca’yı konuşmalarına rağmen İslam dininden vazgeçemediklerini belirtmiştir. Anadolu’ya geldiklerinde kendilerine “gavur” gözüyle bakılmış fakat bu durum zamanla değişmiştir. Bununla ilgili olarak Doğruer, annesinin bir anısını paylaşmıştır. *İlk geldiklerinde yerli ahaliden bazı kimseler, “ölülerinizi şarapla mı yıkıyorsunuz” diye sorduğunda, bu soruya çok üzülen annesi, “Elhamdülillah biz Müslümanız.”* cevabını vermiştir. Daha sonra ölüleri için Kur’an-ı Kerim ve mevlit okumuşlardır. Bunu gören ahalî de, “*bunlar bizden, bunlar Müslüman*” diyerek yakın ilişkiler kumaya, kız alıp vermeye başlamıştır.¹⁵²

Düvenci Tunçdöken, Mudanya’da Giritli mübadillerine dair yaptığı çalışmada, kaynak kişilerin, “*Konu komşu evde toplandığında, büyükanne ve büyük teyzelerin aralarında Rumca konuştuğunu, o dönemde uygulanan Rumca konuşana para ve hapis cezası almamak için kendilerinin camlarda gelen geçeni izlediklerini*” söylediklerini aktarmaktadır.¹⁵³ *Erkal* da bu kampanyaların Söke’deki Giritlileri çok tedirgin ettiğini, ana dillerinin Rumca olması nedeniyle hakarete maruz kalanların olduğundan bahsetmektedir.¹⁵⁴

Söke’de iskân edilen Girit mübadilleri üzerine araştırma yapan Öztürk de mübadillerin dil problemiyle karşı karşıya kaldıklarını belirtmiştir. Mübadiller, Türkçe konuşamadıkları için sorunlarını yetkililere aktarmakta güçlük çekmişlerdir. Bu durum, zaman zaman haksızlığa uğramalarına da sebep olmuştur.¹⁵⁵ *Sepetçioğlu* ise çalışmasında, Söke’de yaşayan bir Girit mübadilinin, “*Evin içinde Giritlice, mahallede çocuklarla Türkçe kullanırdık*” şeklindeki ifadesine yer vermiştir.¹⁵⁶

Dil meselesinin çözümüyle ilgili olarak çoğu cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan kurumlar tarafından önemli faaliyetler yürütülmüştür. Millî kimliğin inşa edilmesi ve taşradaki kültürel çoğulluğun etkisizleştirilmesinde önemli rol oynayan Türk Ocakları, Halkevleri¹⁵⁷ ve Köy Enstitüleri Türkçe dışında dil kullanımının önlenmesi ve Türkçe’nin

149 İskender Özsoy, *İki Vatan Yorgunları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 59.

150 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 70.

151 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 61.

152 İskender Özsoy, *a.g.e.*, s. 67.

153 Funda Düvenci Tunçdöken, “Mudanya’da Girit Kültürü”, *Mudanya’nın Akdenizli Konukları Giritliler*, (Haz. Fulya Düvenci Karakoç, Funda Düvenci Tunçdöken), Bursa 2008, s. 94.

154 Ali Ekrem Erkal, *Geleneksel Kültürüyle Türk Girit-Üçüncü Kitap: Toplum*, İzmir 2008, s.353.

155 Adil Adnan Öztürk, “Cumhuriyet Döneminde Söke’ye Yapılan Göçler (1923-1989)”, *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-16 Kasım 2001/Söke)*, Aydın 2002, s. 71.

156 Tuncay Ercan Sepetçioğlu, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit’ten Söke’ye Mübadele Öyküleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007, s. 74.

157 Halkevlerinde, *dil ve yazın alanı da dahil olmak üzere güzel sanatlar, gösteri, kitaplık ve yayın*,

öğretilmesi/yaygınlaştırılması konusunda etkili olmuştur. Bu kurumlar kamusal alanın dilsel açıdan devlet tarafından gözetim ve denetim altında tutulmasında önemli rol oynamıştır.¹⁵⁸ Yine, 1934 yılında yürürlüğe giren İskân Kanunu da Türkçe dışında dillerin kullanımını engellemeye yöneliktir. İlgili kanunun üç alanda birliği hedeflediği de ileri sürülmüştür: Dilde, kanda ve kültürde birlik.¹⁵⁹

Dil meselesinin “çözümü” üzerine düşünce ve uygulamalar, -günümüz anlayışı ile- sivil toplum örgütlenmelerinde de tartışılmıştır. Örneğin, Manisa Türk Ocağı’nda 1928 yılında gerçekleştirilen sohbet toplantılarında yapılan çeşitli konuşmalardan birinde Giritli Mühendis Rüstem Bey, dil meselesinin halli için bir “*evlendirme cemiyeti*” kurularak, Giritli kızların yerlilerle, yerli kızların Giritli erkeklerle evlendirilmeleri teşvikini teklif etmiştir. Zaten Türk Ocakları’nın 1927 kurultayında, “*Türkçeyi konuşulan bir dil yapma*” ocağın temel görevi olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁰

Türkçe’den başka dillerin konuşulmasına ilişkin tedirginlik 1927 yılında bu dillerin konuşulmasının engellenmesine ilişkin girişimlerin de başlamasına neden olmuş, “*Vatandaş Türkçe Konuş*” kampanyası bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Azınlıkların Türkleştirilmesi politikasının bir aracı olan bu kampanya Fransızca-İspanyolca konuşmayı sürdüren Yahudilere yönelik olarak başlamıştır. 1930’lar boyunca da aralıklarla sürdürülen bu kampanya, kamusal mekânlara tabelalar asılması yoluyla Türkçe dışında konuşulmasını engellemek ve azınlıkların Türkçe’yi öğrenmelerini sağlamaya yöneliktir. Kampanyanın uygulanması sırasında önemli direnişle karşılaşmış olsa da rejimin önderlerinin konuşmaları direnişin kırılmasında etkili olmuştur. Özellikle Mustafa Kemal’in yukarıda aktarılan konuşmasından sonra Yahudi cemaatleri arasında peş peşe Türkçe Konuşma Birlikleri kurulmaya başlanmıştır.¹⁶¹

*Giritlicenin alt kuşağa aktarımında “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyasının çok büyük rolü bulunmaktadır. Çağaptay, 1930’lu yıllardaki bu kampanyaya Türk Yahudilerinin öncülük etmesine karşın, bu kampanyanın etkilerinin Türkçe konuşmayan Müslümanların arasında da hissedildiğini vurgulamaktadır. İngiliz diplomatlarının Arapların, Çerkezlerin, Giritlilerin ve Kürtlerin, Türkçe konuşmadıkları için hedef haline geldiklerinden söz ettiklerini belirten Çağaptay, örneğin Arapça konuşan bir cemaatin ve Rumca konuşan Müslüman Giritlilerin yaşadığı Mersin’de “Türkçe Konuş” kampanyasının çok şiddetli olduğunu söylemektedir.*¹⁶²

köycülük, müzik, halkbilim, spor, turizm ve gezi dallarında halka yardımcı olmak, onları bu konularda bilgi sahibi kılmak, yetiştirmek istenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Cevat Gencay, *Halk Eğitimi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979, s. 246. Dil çalışmaları alanında “*Türkçe öğretme ve halka dil işlerinde yardımcı olma*” hizmeti verilmiştir. Bu anlamda pek çok kurs açılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Özsarı, “Türk Dil Kurumu Halkevleri İlişkisi ve Halkevleri Dil Çalışmaları”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 609, Eylül 2002, s. 458-471.

158 Çağla Kubilay, “Türkiye’de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmî Dil Eşitlemesinin Kırılması”, *İletişim Araştırmaları*, 2 (2), 2005, s. 70-71.

159 Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (Der: Ahmet İnsel), İstanbul 2002, s. 231.

160 T. E. Sepetçioğlu, *a.g.m.*, s. 90.

161 Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2001, s. 134-135 ve 158.

162 Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik- Türk Kimdir?*, (Çev. Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 95.

1920'li yıllarda, Antalya kamuoyunda sık sık muhacirlerin Türkçe konuşmaya davet edildiği tespit edilmiştir. Örneğin Akdeniz gazetesinde yayımlanan bir ilanda, belediyelerde Türkçe dışında bir lisan kullanılmaması gerektiği halde Antalya'da buna dikkat edilmemesinden yakınılmış ve kentliler Türkçe konuşmaya davet edilmiştir. Muhacirler ve yerliler arasındaki bu lisan meselesi 1930'lu yıllarda da varlığını devam ettirmiştir. 1935 sonbaharında Antalya'da bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) müfettişi Adnan Bey (Menderes) de bu meseleye değinmiş, kentte müstakil halde yaşayan ve Türkçe konuşmayan Giritli mahallesinin varlığına dikkat çekmiştir.¹⁶³ Antalya Milletvekili Rasih Efendi (Kaplan), 1937 yılında Dil Bayramı etkinlikleri nedeniyle Osmaniye mahallesinde verdiği bir söylevde, mahallede hâlâ Rumca konuşulmasını şu sözlerle eleştirmiştir:

“Asırlarca Girit'te mücadele ettiniz, dedeleriniz, babalarınız da bu uğurda kan döktü. Asırlarca kendileriyle mücadele ettiğiniz bir unsurun dilini konuşmanız hâlâ muvafık mıdır? Dedelerinizin, babalarınızın bu uğurda ne kadar kan döktüklerini hepimiz bilirsiniz. Bütün dünyanın gözü önünde cereyan eden bu kanlı hadiselerden sonra yurdunuzdan, yuvanızdan olarak burada toplandınız. Sizi yurdunuzdan, yuvanızdan edenlerin dilini çocuklarınıza aşılama öğretmek ve o masumlara bu dili konuşurmak, dedelerinizin babalarınızın döktükleri kana hüürmetsizlik olmaz mı? Aranızda anlaşma yapın, analar, babalar ant için, evlerinizde bu dili konuşmayın, çocuklarınızı ihmalinizle alıştırduğunuz bu dili konuşmamaları için sokaklarda kontrol edin. Biz de yapacağımız bu teşekküle Halkevi kanalından yardım edeceğiz. Bir an evvel sizi istemediğiniz bu dilden kurtarıp kendi öz dilinize kavuşturacağız.”¹⁶⁴

Giritliler arasında Rumca konuşulması, onların toplum içerisinde dışlanmalarına sebep olmakla birlikte, bazen de bu dili bilmelerinin faydası görülmüştür. Nitekim Antalya'da yaşayan Giritlilerin Rumca bilmelerinin, Millî Mücadele Dönemi'nde Rumların yürütmüş olduğu faaliyetlerden haberdar olmayı sağladığı görülmektedir. Örneğin Miralay Şefik Bey, hatıratında, Rumların kendisi aleyhinde yürütmüş olduğu faaliyetleri nasıl öğrendiğini şu şekilde aktarmıştır:

“İtalyanların işgali münasebeti ile Antalya'ya gelişimi muzır Rumlar işitir işitmez hemen birbirlerine haber vermişler ve toplanarak beni tevkif ettirmek için İtalyanlarla görüşme yapmışlar. Bütün bunları Antalya'ya geldiğim gün Hükümet Konağı'ndan çıkıp Belediye'ye gittiğimde ziyaretime gelen, Yunanca bilir eski bir dostum Giritli Ali Rıza Bey haber verdi. Olayı duyuş şeklini ve işi takip ettirmekte olduğunu anlattı. Gizli tutmasını rica ettim.”¹⁶⁵

163 Evren Dayar, “Antalya'da Girit Göçmenleri: Göç, İskân ve Siyaset”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 279, Mart 2017, s. 67.

164 Evren Dayar, a.g.m., s. 67; Muzaffer Deniz, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009, s. 209-210.

165 Mazlum Adison, *Antalya'nın Kara Günleri*, (Yay. Haz. Evren Dayar), Antalya 2013, s. 86. Şefik Bey, milliyetperver Giritlilerden de bahsetmektedir. Nitekim bunlardan birisinin tüccardan Giritli

Buraya kadar ortaya konulan verilerden hareketle söylenebilir ki yaklaşık 250 yıl birlikte geçen zaman, Rumlar ile Türkleri birbirine oldukça yakınlaştırmış ve kaynaştırmıştır. Türkler Girit dilini kısa sürede öğrenmişler ve öz dilleri yerine Rumca'yı ana dilleri gibi konuşmuşlardır. Nitekim Anadolu'ya geldiklerinde %80'inin Türkçe bilmediği belirtilmektedir.¹⁶⁶ Fakat zaman içerisinde yerleşim yerlerinin adlarının değiştirilmesinden, ezanın Türkçeleştirilmesine, Soyadı Kanunu'ndan 1934 İskân Kanunu'na, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarından Halkevleri'nin Türkçe kurslarına, çarşı-pazarda Türkçe dışındaki dillerin yasaklanmasından yayın yasağına kadar pek çok uygulamanın açıkça yöneldiği hedef, Türkçe'nin, vatandaşların hem kamu hem de özel yaşamlarında rakipsiz tek dil haline getirilmesinde¹⁶⁷ önemli rol oynamıştır. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere farklı ana dil konuşanların oranı git gide azalmıştır.

Bütün bir süreç ele alındığında, Ağanoğlu'nun da belirttiği gibi, dışlanmak, ötekileştirilmek, en sevdiklerini kaybetmek, dil bilmemek, açlık, fakirlik, ölüm, parçalanmış aileler, çıldırmak, intihar, yalnız hissetmek, vatan hasreti, köklerinden koparılacak gibi psikolojik sıkıntı ve hatta ruhî hastalıklar geçirip hâlâ ayakta kalabilmek, hayata tutunabilmek ve başarılı olabilmek mümkün olabilir mi? Evet mümkün olmuştur. Muhacirler ve mübadillerin birçoğu bütün bu sıkıntılara rağmen başarılı olmuşlardır. Hayata tutunmuşlar ve yeni vatanlarına kök salmışlardır.¹⁶⁸

3.5. Hatıratlarda ve Edebî Metinlerde Dil Meselesi

Mübadele ile Girit'ten gelen Müslümanların büyük bir bölümünün Türkçe bilmemesi konusu, hatıralara ve edebî metinlere de yansımıştır. Örneğin *Tahmiscizâde Mehmet Macit*, "Girit Hatıralarında", mübadele suretiyle Anadolu topraklarına gelen Giritli Müslüman köylülerin Türkçe'ye vakıf olamamalarından dolayı birtakım zümreler tarafından pek haksız, pek insafsız bir şekilde tenkide uğradıklarını belirtmektedir. Bununla ilgili yaşanmış bir olayı asayıştan sorumlu bir görevliden şu şekilde dinlemiştir:

"Mübâdele suretiyle gelen bir Giritlinin, bir dağıtım işi için evvelce kaymakamlığa vermiş olduğu bir dilekçe, tahkik edilmek üzere sözü geçen memur beye havale edilmiş. Köylü, dilekçesinin neticesini öğrenmek üzere o zâta müracaat etmek istemiş. Fakat Türkçe bilmediği için benden, kendisine yardımcı olmamı ricâ etmişti. Bunun üzerine beraberce gittik. Müracaatımızın sebebini izah edip, o hususta bir cevap beklerken, memur bey, dilekçe sahibinin neden yalnızca müracaat

Zeki Bey olduğunu belirtir. Kendisinden "Antalya milliyetperverlerinden ve müteşebbislerinden" olarak bahseder. s. 101.

166 Refiye Okuşluk Şenesen, "Çukurova Bölgesi Girit Göçmenlerinin Girit'e Dair Anlatılarının Sosyal Tarihe Kaynaklık Etmesi", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 2012, s. 260.

167 Bütün bu faaliyetler için bkz. Hüseyin Sadoğlu, *a.g.e.*, s. 107-290.

168 H. Yıldırım Ağanoğlu, "Balkan Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Travmatik Etkisi", *Balkan Savaşlarının 100. Yılında Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (14-15 Aralık 2012-Saraybosna)*, Ankara 2013, s. 122.

etmediğini sordu.

— Kendisi yaşlıdır. Anadolu'ya geleli az bir zaman oluyor. Bu yüzden Türkçeyi henüz kavrayamamış ve delâletimi ricâ etmiştir, efendim.

— Fakat biz Türkçe bilmeyenlere gâvur deriz!..

— Beyim, afv buyurunuz! Girit Müslümanları, hiçbir zaman gâvur olmamıştır; Girit Türklerinin mahdut bir kısmı Türkçe bilmemekle beraber, kalplerinde besledikleri Türk millî duygusu, Türk hamiyetperverliği, hiçbir zaman, hiçbir suretle sarsılmamıştır, sarsılmayacaktır da. Ben değil, Türk tarihi diyor ki, bu unsur, yalnız son günlerde değil, tâ II. Mahmud devrinde Yunan devletinin kuruluşundan (14 Eylül 1829) şimdiye kadar geçen bir asrı aşkın bir müddetten beri Yunan parmağıyla Girit'te çıkarılmış olan devamlı isyanlara karşı, her zaman kahramanca çarpışarak vatanını müdafaa etmiş, kardeşleri olan Türk askerlerinin ada da giriştikleri askerî harekât esnasında, onların yanında dâima ileri karakol vazifesini görmüş, bu yolda can ve mal fedâ etmekten bir an geri kalmamış, cidden kahraman, Türk oğlu Türk bir unsurdur, efendim.sad

— Vatandaşlarınız olduğu için öyle söylüyorsunuz.

— Tabii değil mi, beyefendi?"¹⁶⁹

Bu konuşmadan sonra görevli memurun yanından ayrılmış ve duyduklarının verdiği büyük bir üzüntü ile evin yolunu tutmuştur. Evine geldiğinde büyük edip, hak ve hakikat âşığı Nâmık Kemâl'in Girit Müslümanları hakkındaki bir makalesini gözden geçirmiş ve onun şu ifadelerine yer vermiştir:

"Girit'de felâkete uğramış olan kardeşlerimiz, adanın karışıklığına bakarak mülklerini satıp başka yerlere göç etmek ellerinde iken, vatanlarının, anavatanından ayrılmaması için sabr ettiler; neticede şimdiki felâkete uğradılar. Millet uğrunda hâsıl olan bunca yaralar, merhemsiz kalmış, vatani korumak için gece-gündüz çarpışan vücutlar aklıktan takatsız kalmıştır. Feryadlarını bizden başka kim işitsin? Onlar, vatanımıza elden gelen hizmeti yaptılar. Biz de, onlara elimizden gelen yardımı yapalım. Yardımseverlik ve insanlık böyle günde belli olur. Biz, âcizlerin gönlünü kazanmakla dünyada şân almış bir milletiz. Böyle şerefli bir unvanımızın lekelenmesi yakışık alır mı?"¹⁷⁰

Yorulmaz, 1948 yılında Ayvalık'ta vefat eden bir Girit göçmeninin hatıralarından yola çıkarak kaleme aldığı "Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık"¹⁷¹ adlı eserinde dil meselesini bütün açıklığı ile şu şekilde ifade etmiştir:

169 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 32-33.

170 Tahmiscizâde Mehmet Macit, *a.g.e.*, s. 33.

171 Yazar, 1948 yılında Ayvalık'ta ölen bir Girit göçmeninin bıraktığı üç hatıra defterini ayıklayarak roman haline getirmiştir. Bkz. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul 1997.

“Anadilimiz, öz dilimiz olması gereken Türkçe’yi tam bilemeyişimizden bir burukluk duymuşumdur hep. Bizi buraya serpmişler fakat dilimizi, geleceğimizi hesaba katmamışlardır. İstanbul’dan gönderilen birkaç öğretmen kaçımıza ne ölçüde dil öğretebilirdi?¹⁷² En kabadayımızın elli kadar Türkçe sözcük bildiğini söylersem sakın ayıplamayın beni. Hele okur-yazar olanlarımız o kadar azdı ki iki elin parmaklarını geçmezdi.”¹⁷³

Yorulmaz’ın eserinde, öz itibarıyla Türklüğe ve inanç olarak da İslam’a bağlılık duygusuna dikkat çekilirken, bu konudaki sadakate dair şu ifadelerle yer verilmiştir:

“...Biz Girit Türklerini, tek tek ya da toplu işlenen cinayetlerden yıldırılmayan din duygusu olmuştur. Köylerimizin kuşatılmaları, ırkdaşlarımızın öldürülmeleri, papazlarla ve okullarla yapılan Rumlaştırma girişimleri hep boşa çıkmıştır. Yaslarımızda onlara bakarak karalar giydik; Rumca’yı anadilimiz yerine koyduk, ama dinimizle Türklüğü asla unutmadık. O denli ki Girit Türk’üne hem de Rumca olarak sorarlar: “Türk müsün Mehmet?” ... Yanıtı hem Rumcadır hem de hazindir: “Meryem adına yemin ederim ki Türk’üm!”. Bu iki şeye sarıldık hep. Siz dilediğiniz kadar bir ulusu ulus yapan niteliklerin ilki dil birliğidir deyin. Genel olarak elbette böyledir. Ama biz Giritliler, bu kuralın olumlu anlamda dışında kalmış bir toplulukta. “Biz Türk’üz!”ün dışında başka bir şey bilmiyor, söylemiyorduk.¹⁷⁴

“...Ulusumuzu hiçbir zaman unutmadık. Çok doğru bu... Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanlılar, Girit Türklerini askere alıp cepheye sürmüşlerdir. Gelin görün ki cepheye sürülen bu Türk askeri, üniforması Yunan da olsa Osmanlı’nun o savaştaki ortaklarına Türk’ün yandaşıdır diye silah sıklamadı. Bu nedenle yüzlerce Türk asıllı Giritli asker, Yunan savaş mahkemelerine gönderildi. Kurşuna dizilmelerine karar verildi. Belleğimde yanlış kalmadıysa bir Fransız General’in uzun uğraşları ile bu karar yerine getirilmedi.”¹⁷⁵

Girit’te Rumlar tarafından dışlanmaya başlayan Giritli Müslümanlar, Anadolu’da da benzer bir tepkiyle karşılaşmışlar, iki defa yabancılık duygusunu yaşamışlardır. Bir

172 Gönderilen öğretmenlerin yetersizliğine de vurgu yapılırken şu şekilde devam edilmiştir: “... Hem ne öğretmenler!.. özellikle bunlardan biri coğrafya öğretmeni İsmail Efendi, cehaletiyle ün salmıştı. Ne öyküler ne öyküler yakıştırılırdı ona.” Bir ders esnasında adı geçen öğretmene Derne nerede diye sorulduğunda kuzeyde cevabını vermiştir. Girit’in güneyinde yer alan Afrika kentini kuzeyde göstermesi, onların bilgi yönünden ne durumda olduklarını görmek adına önemli bir anıdır. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 10-11.

173 Okur-yazar olanların isimlerini vermiştir. “...Tahmiscizâde Mehmed Macid Bey, Mevlevihane Şeyhi, Alyotzade Mustafa Tevfik Bey, Ağazade Mehmed Behçet Bey, Fotinzade Mehmed Nesimi Bey, Bedribeyzade İbrahim Bey, Darmarzade İbrahim Bey, yetişmeme çok yardım etmiş Rum matbaacı gazeteci Vladimirov, Anayurt’a göç edenlerin belgelerini hazırlayan Karma Göç Komisyonu’ndaki Türk üye Ustaogullarından Behçet Bey ile Hanya’daki fotoğrafhanenin sahibi İstanbul’lu Baha Bey. Bir de Kavurzade Celâl Bey’dir. Bunlar üst düzeyde Türkçe bilenler ve yazarlardı. Bunların dışında kalanlar en çok elli sözcük bilen insanlardı...” Bkz. Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 12.

174 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 12-13.

175 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 13.

tarafıta “Türkler dışarı!” sözlerine muhatap olurlarken, diğler tarafıta yarım gâvur olmakla itham edilmişlerdir. Bu durum, *Yorulmaz*’ın eserinde şu sözlerle ifade edilmiştir:

“...*Girit*’te Rumlar, “Türkler dışarı!” diye bağıırıyordu. Doğup büyüdüğümüz yerden atmak amacındaydılar; attılar da... İstanbul’da “*Girit* bizim canımız feda olsun kanımız!” diye bağıırıyorlardı...”

“Anayurt Anadolu’ya geldik. Bu kez buradakiler, ırkdaşlarımız, dindaşlarımız “Yarım gavur”, “Gavur tohumu!” diyorlar bize. Beslenmemiz bol sebzele, dağdan bayırdan toplanan türlü otlarla olunca bunu da hazmedemiyorlar, alay ediyorlar bizimle: “Eşeklerin hakkını yiyor bunlar” diyerek hor görüyorlar, ilişkilerini sınırlı tutuyorlar. Bir başka yere serpiyorlar sizi, gelişip boy atıyorsunuz, gelişme çağında kökünden söküp atıyorlar. Gerçi alınıp getirildiğiniz yer, çıkış yeriniz ama beslendiğiniz toprak, su, hava başkaydı. İnsanın kaderi mi diyeceğiz buna, yoksa barış içerisinde yaşayanları birbirine düşürmekten çıkar umanların işleri mi?”¹⁷⁶

Anadolu’ya geldiklerinde Türkçe’yi çok az konuşabilmeleri, farklı alışkanlıklara sahip olmaları nedeniyle bir dışlanmayla karşılaşan Giritli mübadiller, bu dönemde kendi iç dünyalarına kapanmışlardır. Bu durumla ilgili *Yorulmaz*’ın “Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı” adlı eserinde şu ifadelere yer verilmiştir:

“Dilleriyle alay ettiler, alışkanlıklarıyla alay ettiler... Bu dışlanma, Giritli’nin içe dönük yaşamını daha da pekiştirdi. Mahalle kahvesinde, Giritli Giritli’yle, oturmaya özen gösterdi; sohbetini hemşerisiyle yaptı; sorunlarını onunla halletmeye çalıştı.”¹⁷⁷

Yorulmaz’ın aynı romanında, başkarakter Aynakis Hasan, kendisine Türkçe öğreten Kemalettin Bey’e teşekkür ederken, Türkçe bilmeyen annesinin namaz esnasında Arapça ayetleri okuduktan sonra dualarını Rumca yaptığını ise şu şekilde anlatmıştır:

“Ulusçuluk bilincimi pekiştiren, bana dilimi öğreten sensin! Biliyor musun, ayetleri Arapçasından okuyarak namazını kıldıktan sonra, duasını Rumca sözcüklerle yapan rahmetli anam bile seni dualarından eksik etmiyordu: “Yarabbi, Türk askerlerini kâfirlerin elinden kurtar, hayırlısıyla evlerine dönsünler.” derdi.”¹⁷⁸

Yorulmaz’ın “Girit’ten Cunda’ya ya da Aşkın Anatomisi” adlı eserinde, Türkler ile Rumlar’ın iyi geçindikleri, genel olarak aynı dili yani Rumca’yı konuştukları ve gündelik yaşamda iç içe oldukları belirtilirken, şu ifadelere yer verilmiştir:

“Oysa birlikte mis gibi geçinip gidiyorlardı. Hatta öyle ki bir avuç kalburüstü Türk hariç, bu insanların çok büyük bir kesimi dillerini bile unutmuşlar: “Türküm, elhamdülillah Müslümanım!” biçimindeki kalıplaşmış cümlenin bile yarısını

176 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları-Girit’ten Sonra Ayvalık*, s. 19.

177 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 30.

178 Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, s. 60.

Rumca söylüyorlardı. Halkın çoğunun Türkçe sözcük haznesi yirmi-otuz sözcüktü. Namazlarını belleyegeldikleri Kur'an sureleriyle kılıyorlar; dualarını Rumca yapıyorlardı."¹⁷⁹

Aynı romanda, Giritli Türkler arasında Rumca'nın yaygın olarak konuşulmasının bazı nedenlerine de değinilmiştir. Adanın fethinden sonra birtakım ihmaller nedeniyle Türklerin kendi kültürlerinden, dillerinden uzak kaldıkları, özde Türk ve Müslüman olmalarına rağmen Rumca konuştukları ve Rumlar gibi yaşadıkları ifade edilmiştir:

*"...Girit'in fethine gönderilen Osmanlı askerleri birkaç koldan toplanmışlardı: Anadolu'da Konya'dan, Amasya'dan ve Muğla'dan; Rumeli'den ve Cezayir'den... Bir yandan öğretmen azlığı veya yokluğu, bir yandan ihmaller, bir yandan Osmanlı'nın hasta düşmesi nedeniyle bu insanlar özde Türk ve Müslüman oldukları halde, çok çok az Türkçe bilen, Rumca konuşan Müslümanlar olup çıktılar..."*¹⁸⁰

Türk erkeklerinin Rum kadınlarla yaptıkları evliliklere de işaret edilmiştir. Özellikle evlilik akdinden sonra Rum annenin çocuğun yetişmesinde birinci faktör olması ve kendi dilini, göreneğini çocuğa aktarmasının bu süreçte etkili olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan kadının, kocasının ve çocuğun dinsel inançlarına karışmadığı, karışmadığı, çünkü aile yapılarının ataerkil olduğu ifade edilmiştir.¹⁸¹

Yorulmaz'ın "Ulya" romanında ise, Anadolu'ya ayak basan mübadillerin Türkçe bilmemelerinden dolayı görevlilerle iletişim kurmada büyük sıkıntı yaşadıkları işlenmiştir. Mübadillerin hem Girit'te hem de Anadolu'da gördükleri muameleden dolayı büyük üzüntü duydukları, çoğu zaman gözü yaşlı olarak eve döndükleri ifade edilmiştir. Bu hal karşısında; "Biz ne günah ettik de başımıza geliyor bunlar? Girit'teki Rum, Türk'üz, Müslüman'ız diye bizleri dövüyor, öldürüyor, kovalıyordu; anavatanımızdakiler ise bize yarım gâvur ya da Yunan tohumu diyor!" diye serzenişte bulunmuşlardır. Görevlilerle yaşanan anlaşmazlığa dair romanın başka bir pasajında ise şunlar anlatılmıştır:

*"Görevlilerin önüne sırayla gelen mübadiller, örneğin 'Kahveci Ali, tu Reşit'i yos'¹⁸² diyerek işlerinin biteceğini sanıyorlardı. Memurlar bu kadarını anlıyorlardı anlamasına, Reşit oğlu kahveci Ali'yi, bu söyleme biçimiyle anlıyorlardı ama ötesi yoktu! Türkçeyi tam bilmeyişlerinin sıkıntısını çekiyorlardı. Bu nedenle, Mübadele Komisyonu'nun Tuzla'daki memurları, sinir içindeydiler. Türkçeyi doğru dürüst bilmeyen, Türk soyundan geldikleri söylenen bu Müslümanlarla nasıl baş edeceklerdi? Karısı vardı, çocukları vardı, iki karış toprağı, evi-barkı vardı. Bunları nasıl anlayacaklar, önlerindeki listeyle nasıl bir uygunluk kurabileceklerdi..."*¹⁸³

179 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 33.

180 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, s. 90-91.

181 Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, s. 33.

182 Reşit'in oğlu Kahveci Ali.

183 Ahmet Yorulmaz, *Ulya*, İstanbul 2010, s. 110.

F. Bozoklar Ardalı'nın "Sinesaf" romanında da büyük oranda dil sorunu nedeniyle Giritli mübadillere dışlayıcı bir yaklaşımın olduğu işlenmiştir. Mübadiller, Türkçe söylenenleri anlayamadıkları için kötü söylemlerle karşılaşmışlardır. Bu yaklaşımdan dolayı da Girit'te kalıp ölmeyi dahi akıllarından geçirmişlerdir.

"Çoğu, Türkçe bilmedikleri için, söylenenleri anlamıyor, birbirlerinin yüzüne bön bön bakıyordu. Arkadan, onları seyretmeye gelen çarşafı bir kadın "Ayol bu gâvurlar aptal da aynı zamanda. Giritliler bunlarmış demek. Tüh tüh! Vay memleketin haline, bunlarla dolduruyorlar vatanı. Bu Giritliler başımıza dert olacak ileride" dedi.

Görevliler, "Gâvurlar, buraya gelin," diye bağıryorlardı.

Sinesaf da Hatice gibi ağlamaya başladı.

*"Hani biz Türkük anne! Onun için gelmedik mi buraya? Bunlar bize gâvur diyorlar. Bizi aşağılıyorlar. Orada mı kalsaydık. En azından doğduğumuz yerde ölürdük."*¹⁸⁴

F. Bozoklar Ardalı'nın "Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni" romanında, üçüncü kuşak Mübadil olan Fatma'nın babaannesiyile Mübadele ve Girit üzerine yaptığı konuşmasına yer verilirken, Rumca ve konuşulan aksanlı Türkçe şu şekilde ifade edilmiştir:

*"...çok zor günlerdi onlar kızım, hatırlamak bile istemiyorum." derdi her defasında, değiştiremediği Giritli aksanıyla. Bir türlü düzeltememişti şivesini: 'ı'lara 'i', 'a'lara 'â' demeye devam ederek. Yarı Türkçe, yarı Rumca konuşarak doğduğu yerlere bir daha gidemeden tüketti ömrünü."*¹⁸⁵

Altınsay'ın nüfus mübadelesini konu alan "Kritimu ya da Giritim Benim" romanında da Girit'te doğup büyüyen Yarmakamis İbrahim Bey ve ailesinin Girit'teki hayatları ve mübadele süreçleri anlatılmaktadır. Mübadele sürecinde Giritli Müslümanların nakliye, arazi dağıtımı, konuşma dili gibi konularda endişeli oldukları şu sözlerle ifade edilmiştir:

*"Mallarının bu zamanda para etmeyeceği, buradakinin oradakini tutup tutmayacağı, yolculuk, hastalar, yaşlılar, tek kelime Türkçe bilmeyişleri, "oraların" havasının suyunun yabancılığı, hepsinin omuzlarına devasa bir yük gibi biniyor, eziyordu."*¹⁸⁶

Girit'te okuma-yazma bilen çok kişi olmamasına rağmen okuma-yazma bilenlerin de Osmanlı Türkçesi harfleriyle Rumca yazdıkları ifade edilmiştir:

"...Ragıp Bey'in el yazısına baktı. Temiz, muntazam bir yazısı vardı. Hatta süslüydü biraz. "Kef"lerin yukarıya doğru uzanan kıvruklarını abartıyor, "Mim"leri pek

184 Ferda Bozoklar Ardalı, *Sinesaf ya da Düşlerde Kalan Mübadele*, Ankara 2014, s. 143-144.

185 Ferda Bozoklar Ardalı, *Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni*, İstanbul 2014, s. 7.

186 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, İstanbul 2011, s. 266-267.

güzel, pek zarif yuvarlıyordu. Arap harfleriyle Rumca yazıyordu.”¹⁸⁷

Altınsay'ın romanında Girit'te Hüseyin Aziz Bey tarafından çıkarılan Ümit gazetesine de değinilirken, gazetenin bir dönem ısrarla Türkçe basıldığına, fakat bu durumun Rumcadan başka dil bilmeyen Müslümanları çileden çıkardığına işaret edilmiştir. Adada az buçuk Türkçesi olanlar da defalarca gazeteyi okumaktan sitem etmeye başlamışlar ve en nihayetinde gazete Rumca çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁸⁸

Ergir'in “Giritli Mustafa”¹⁸⁹ romanında da Giritli Müslümanlar arasında konuşulan dil zaman zaman işlenmiş ve bunun Girit'te ve mübadelenin yapıldığı Cunda'da nasıl bir etkisinin olduğuna yer verilmiştir. Girit'te Rumca'nın konuşulan yaygın dil olmasından dolayı insanlar arasındaki iletişimin kolaylığı şu ifadelerle anlatılmıştır:

“Aramızda hepimiz her zaman Girit Rumcası konuşurduk. Bu Rumca çok değişik bir lisandı. Tam bir Rumca değildi. Türkçe kelimelerle doluydu. Esasen biz Türkler, aramızda Türkçe konuşmaya başlasak da Rumlar dediklerimizi tamamen anlardı.”¹⁹⁰

Ergir, Cunda'ya gelen mübadillerin dil sorununa değinirken, onların Türkçe konuşamadıklarından dolayı insanlarla ilişki kuramadıklarını, kendi içlerine kapandıklarını ve sosyal hayata dahil olamadıklarını şu sözlerle anlatmıştır:

“Cundalılar, Türkçe bilmiyorlardı. Resmolu haricinde kimseyi de görmediklerinden, Türkçe öğrenmek ihtiyacı da duymuyorlardı. Öğrenmeleri de maalesef bu şartlarda çok zor olacaktı. Hepsi Müslümandı, hepsi Türk'tü ama haberleri ancak Atina radyosundan dinleyebiliyorlardı. Türkiye radyolarının sesi adaya zor ulaşıyordu ve konuşulanları da esasen Giritliler tam olarak anlayamıyorlardı. Giritli gençler, Türkçe'yi ancak vatani görevlerini yaparken öğrenebiliyorlardı.”¹⁹¹

Ergir, Ayvalık'ta yaşayan Giritli mübadillere değinirken, onların da sadece birbirleriyle iletişim kurduklarını ve hala Rumca konuşmaya devam ettiklerini şu ifadelerle anlatmıştır:

“Sanki burası Türkiye Cumhuriyeti değil de Yunanistan'mış gibi, Girit Rumcasıyla laflayıp duruyorlardı. Başımı çevirip kendilerini tanıyıp tanımayacağımı araştırdığıma görünce de çekinmişlerdi ve Rum şivesiyle zoraki Türkçe konuşmaya başlamışlardı. Ben gülümseyip sohbetlerine iştirak edince hepsi şaşırılmışlar ve Giritli olduğumu duyunca da çok sevinmişlerdi.”¹⁹²

187 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, s. 252.

188 Sabâ Altınsay, *Kritimu ya da Giritim Benim*, s. 36.

189 Aslen Girit mübadili bir aileye mensup olan yazarın gerçek anılarıyla harmanlanmış bir roman niteliğindedir. Roman Girit'in Resmo şehrinden Karşıyaka'ya ve Cunda Adası'na yerleşen mübadillerin yaşadıkları uyum problemlerini anlatmaktadır.

190 Ertuğrul Erol Ergir, *Giritli Mustafa*, İzmir 2000, s. 33-34.

191 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 98.

192 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 96.

Son olarak yazar, mübadillerin karşılaştıkları en büyük sorunun dil olduğuna işaret ederek şu ifadelere yer vermiştir:

*“Mübadillerin en büyük sorunu dildi. Rumcadan başka dil bilmemeleri onların halkla bütünleşmelerini engelliyordu. Bilhassa yaşlılar Türkçeyi öğrenemiyorlardı; kafaları almıyor, dilleri dönmiyordu. İçlerinde dağlardan ot toplayıp büyük bir sıkıntı içinde yaşam savaşı verenler bile vardı. Doğru dürüst Türkçe konuşanların sayısı parmakla gösterilecek kadar azdı; onlar da genelde yeni nesil gençlerdi. Zengin fakir bütün Giritliler bu yüzden çok zor iş bulabiliyorlar ve halkla değil kendi aralarında evlenme, birleşme ve bütünleşme mecburiyetinde kalıyorlardı.”*¹⁹³

Bütün bu anlatılardan anlaşılacağı üzere Giritlilerin Anadolu’ya uyum süreçlerini dil faktörü oldukça etkilemiştir. Uzun bir süre Rumca konuştukları için yerli halk ile iletişim kuramamışlardır. Örneğin İzmir’de, yaşlı gelen birçok birinci kuşak mübadil, Türkçeyi öğrenememiştir. Öğrendikleri kadarını konuşmaya çalışanlar ise komik duruma düştüklerinden konuşmamayı tercih etmişlerdir. Hatta bazıları Türkçeyi öğrenmeden vefat etmiştir. Onların çocukları ise Türkçeyi ilkokulda öğrenmişlerdir. Ama bir süre kendi içlerinde kültürlerini yaşamaya devam etmişlerdir.¹⁹⁴

Neticede, farklı coğrafyalardan değişik kültürlere sahip insanların bir araya gelmeleriyle aralarında çeşitli anlaşmazlıklar çıkması beklenen bir sonuçtur. Yerli ahali ile göçmenler arasında kültürel farklılıktan kaynaklanan bazı sorunlar ve çekişmeler yaşanmıştır.¹⁹⁵

SONUÇ

Girit Müslümanları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rum âsilerce gerçekleştirilen yağma ve katliam olayları nedeniyle, o manzaraya şahit olan bir konsolosun da aktardığı gibi, bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde sıkışık kalmışlardır. Osmanlı idaresinin fiili olarak sona ermesinden dolayı da can güvenlikleri kalmamıştır. Bu şartlar altında daha fazla adada yaşama ümitleri de kalmadığından bir zaman sonra yurtlarından ayrılmayı göze almışlardır.

Girit Müslümanlarını, adadaki kötü şartlara ve Rum âsilerin eline bırakmak istemeyen Osmanlı yönetimi de onların gelişlerini kabul etmiş ve yeni iskân yerlerine taşınmaları için gerekli hazırlıkları yapmıştır. 1897-1913 döneminde, Doğu Akdeniz’i çevreleyen Ege Adaları, Balkanlar, Anadolu, Afrika ve Ortadoğu gibi oldukça geniş bir alana yayılan tahmini 60.000 civarındaki Girit muhacirinin tekrar üretici hale gelmeleri için mücadele verilmiştir.

Mübadele kapsamına alınan Girit Müslümanları da bir önceki göç döneminden

193 Ertuğrul Erol Ergir, *a.g.e.*, s. 120.

194 Ayhan Aypak, “Giritli Mübadillerden Gerçek Bir Kesit”, *Uluslararası Mübadele Sempozyumu ve Mübadelenin 94. Yılı Anma Etkinlikleri (30 Ocak-01 Şubat 2017)*, *Bildiriler*, Tekirdağ 2017, s. 675.

195 H. Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 239.

geride kalanlardır. Fakat adanın 1913 yılında Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden sonra onlar için yaşam şartları daha da zorlaşmıştır. Nitekim o dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda, artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldikleri ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Böyle bir ortamda Türk-Yunan Mübadele Antlaşması, kaçınılmaz olmuş, hatta bazı kaynaklarda “*milli başarının bir mahsulü*” olarak değerlendirilmiştir. 30.000 kadar Müslümanın kaçınılmaz bir katliamdan kurtarıldığı yazılmıştır.

Girit'ten ayrılmak zorunda kalan Müslümanlar, göç sırasında ve iskân mahallerinde ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Memleketlerinden ayrılmalarıyla başlayan bu sıkıntılı süreç uzun bir süre de devam etmiştir. İskân edildikten sonra yeni topraklarında yaşadıkları sıkıntılar arasında özellikle sosyokültürel hayata uyum sağlayamama ön plana çıkmıştır. Sosyokültürel hayata uyum sağlayamamanın önemli bir sebebi de, bu göçmen topluluğunun kültürel yapısının yerel ahali kültürüyle başta “*dil meselesi*” olmak üzere göstermiş olduğu farklılıktır.

Giritlilerin Girit'te Türkçe bilmedikleri ya da çok az ve aksanlı bir Türkçe konuştukları incelenen kaynaklarda görülmektedir. Konuştukları dil, ana kıta Yunanistan ile diğer Ege Adalarında konuşulan Yunancadan bir şekilde ayrılarak *Giritlice*, *Giritçe*, *Kritiki* ya da *Kritikos* olarak tanımlanmaktadır.

Göçmenlerin, yoğunlukta olarak *Rumca* veya *Giritlice* konuşmaları, Girit'in fethinden sonra adaya yerleştirilen Türklerin, Rumlar ile yaptıkları evlilikler sonucu zamanla dillerini unutmasına ve devletin bu konuda önleyici tedbirler almamasına bağlanmıştır. Nedeni konusunda her ne kadar net bir sonuca ulaşılamasa da *Rumca*'nın zamanla Türkçe'ye üstün geldiği de açıkça görülmektedir. Gündelik hayatta Türkçe'nin kullanımı yavaş yavaş azalmış ve sadece resmi görevliler arasında aktif bir şekilde kullanımına devam edilmiştir.

Anadolu'ya geldiklerinde kısa sürede Türkçe öğrenemeyeceklerinden *Rumca* veya *Giritlice* konuşmaya devam etmişler ve bu kez de yerli halk ya da başka yerlerden göç sonucu Anadolu'ya yerleşen toplumlar tarafından kötü ithamlarla karşılaşmışlardır. Yerli halkın gözünde mübadiller, Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmışlardır. Dolayısıyla bu bakış açısına sahip yerli halk, Türkçe konuşmayan veya farklı kültürel pratikleri bulunan mübadillere karşı dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem kullanmıştır. Bunun sonucunda da içe dönük, kapalı bir kültür yaşamışlar, evlilikleri kendi içlerinden yapmışlar ve çoğu zaman kendi aralarında komşuluk ilişkileri kurmuşlardır.

Göçmenlerin dil meselesi, hatıratlara, edebi metinlere de yansımıştır. Özde Türk ve Müslüman olmalarına rağmen *Rumca* konuştukları ve Türkçe bilmedikleri için hem görevlilerle hem de yerli halk ile iletişim kurmada çektikleri sıkıntılar, iki arada kalmışlığın yarattığı üzüntü bu metinlerde işlenmiştir. Mübadeleye tâbi tutulan birinci kuşak mübadiller de o dönemde yaşananları anlatırken dil farklılığının kendilerini için nasıl bir zorluk teşkil ettiğini derin bir üzüntüyle ifade etmişlerdir.

Yerli halk ile göçmenler arasındaki ilişkilerde başlangıçta görülen bu dışlayıcı tutum, dilin öğrenilmesi ve iletişimin güçlenmesiyle birlikte yavaş yavaş kaybolmuştur. Muhacirler, dil ve kültür bakımından buldukları coğrafyaya zamanla uyum sağlamışlardır. Bugün Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Giritli nesli, Türk diline ve kültürüne hâkim olmakla birlikte toplum içinde herhangi bir ayrılıkçı harekette de bulunmamıştır. Cumhuriyet döneminde teşkil edilen Türk Ocakları, Halkevleri ve Köy Enstitüleri'nin yürütmüş oldukları faaliyetler de Türkçe dışında dil kullanımının önlenmesi ve Türkçe'nin öğretilmesi/yaygınlaştırılması konusunda etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA., DH. MHC., Dosya No: 22, Gömlek No: 43, Lef: 1-1, 4 Teşrinisani 1315/16 Kasım 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 31, Gömlek No: 12, 8 Nisan 1315/21 Nisan 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 33, Gömlek No: 30, 14 Teşrinisani 1315/ 26 Kasım 1899.

BOA., DH. MHC., Dosya No: 45, Gömlek No: 12, Lef: 1-1, 26 Eylül 1317/9 Ekim 1901.

BOA., MV., Dosya No: 96, Gömlek No: 13, 8 Eylül 1314/20 Eylül 1898.

Kaynak Eserler, Resmi ve Süreli Yayınlar

Düstur, I. Tertip, Cilt: I, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1289, s. 652-687.

Düstur, I. Tertip, Cilt: IV, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1299, s. 859-863.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), VIII. Kitap, İstanbul 2003.

Girid Kanun-ı Esasisi, Hanya 1899.

Girit (Tarihçesi ve manzaralar), Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi, Tarihsiz.

Hüseyin Hıfzı, *Girid Vekayi*'i, İstanbul 1326.

Hüseyin Kami Hanyevi, *Girid Tarihi*, Mühendisioğlu Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288.

İstatistik Umum Müdürlüğü, , *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III, Usuller Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlihi*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

Kopasi, Andrey, "Girid'in Ahvâl-i Umûmiye ve Tarihiyesi", *Mecmuâ-i Ebuzziya*, Cilt: VII-VIII, Dersaadet 1315.

"Girid", İkdâm, Sayı: 1154, 21 Eylül 1313/3 Ekim 1897.

Köylü, Sayı: 689, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909.

Lieutenant Clarke to Captain Shaw, "Report on Sanitary Work in Candia, Crete", The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 1 (1899), London: April 1899.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir 'ât-ı Hakikat*, Cilt: I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1326.

Mecmuâ-i Nizâmât-ı Girid, Cüz-i Evvel, Hanya 1310, s. 196-209.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe).

Diğer Kaynaklar

Adison, Mazlum, *Antalya'nın Kara Günleri*, (Yay. Haz. Evren Dayar), Antalya 2013.

Adıyeke, Ayşe Nühket ve Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2007.

Adıyeke, Ayşe Nühket ve Nuri Adıyeke, “Yunan İsyanı Sırasında Girit’te İrtidat Olayları”, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 125-132.

Adıyeke, Ayşe Nühket, “Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit’te Oluşan Türk Milliyetçiliği”, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul 2006, s. 171-186.

Adıyeke, Ayşe Nühket, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Basımevi, Ankara 2000.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, “Balkan Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Travmatik Etkisi”, *Balkan Savaşlarının 100. Yılında Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler Kitabı (14-15 Aralık 2012-Saraybosna)*, Ankara 2013, s. 103-125.

Ağanoğlu, Yıldırım, *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Tarihi Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

Akıncı, Buket, Ahmet Nergiz ve Ercan Gedik, “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015, s. 58-83.

Akkayan, Taylan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.

Aksoy, Zeynep, “Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 20, 2012, s. 292-303.

Altınsay, Sabâ, *Kritimu ya da Giritim Benim*, Can Yayınları, İstanbul 2011.

Ardalı, Ferda Bozoklar, *Düşlerde Kalan Girit ya da Eleni*, Kanguru Yayınları, İstanbul 2014.

Ardalı, Ferda Bozoklar, *Sinesaf ya da Düşlerde Kalan Mübadele*, Kanguru Yayınları, Ankara 2014.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Atsız, Nihal, *Çanakkale’ye Yürüyüş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1933.

Aypak, Ayhan, “Giritli Mübadillerden Gerçek Bir Kesit”, *Uluslararası Mübadele Sempozyumu ve Mübadelenin 94. Yılı Anma Etkinlikleri (30 Ocak-01 Şubat 2017)*, *Bildiriler*, Tekirdağ 2017, s. 667-686.

- Balcıoğlu, İbrahim, *Sosyal ve Psikolojik Açıdan Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Bali, Rifat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım I, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.
- Beyoğlu, Süleyman, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 123-138.
- Biber, Tuğba Eray, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", *XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul 2015, s. 303-325.
- Buran, Ahmet, "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", *Türkbilig*, 2002/4, s. 97-104.
- Chambers, Lain, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev. İsmail Türkmen, Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.
- Clark, Bruce, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006).
- Çağaptay, Soner, *Türkiye'de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik -Türk Kimdir?*, (Çev. Özgür Bircan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Dağaşan, Emre ve Selçuk Aydın, "Göçün Sosyal Hayata Yansımaları: 93 Harbi Döneminde Oltu'dan Tokat'a Bir Göç Hikâyesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: II, Samsun 2017, s. 737-744.
- Dayar, Evren, "Antalya'da Girit Göçmenleri: Göç, İskân ve Siyaset", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 279, Mart 2017, s. 64-73.
- Demirel, Fatmagül, "Muhacirlerin Yazdığı Arzuhallerin Osmanlı Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Göç*, (Editör: Osman Köse), Cilt: III, , Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s. 1499-1504.
- Deniz, Muzaffer, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2009.
- Duman, Önder, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
- Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007.
- Erdal, İbrahim, *Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006.

- Ergir, Ertuğrul Erol, Giritli Mustafa, Tükelmat A.Ş., İzmir 2000.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953.
- Erkal, Ali Ekrem, *Geleneksel Kültürüyle Türk Girit- Üçüncü Kitap: Toplum*, İzmir 2008.
- Fournarakis, Konstantinos G., *Giritli Türkler*, (Yunancadan Çev. Tanaş Çimbis), LMV Yay., İstanbul 2018.
- Gencay, Cevat, *Halk Eğitimi*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1979,.
- Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962.
- Goularas, Gökçe Bayındır, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012, s. 129-146.
- Gökacı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*, (Sadeleştiren: Ferhat Tamir), Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1974.
- Gökçen, Salim, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Greene, Molly, *A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton 200.
- Güner, Zekai, "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 1453-1466.
- Gürboğa, Nurşen, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 263, (Kasım 2015), s. 36-43.
- Gürel, Şükrü S., *Tarihsel Boyutları İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi*, İstanbul 1996.
- Herzfeld, Michael, "Of Language and Land Tenure. The Transmission of Property and Information in Autonomous Crete", *Social Anthropology*, VII/3, 1999, s. 223-237.
- Hobsbawm, Eric, "Language, Culture and National Identity", *Social Research*, 63(4), 1996, s. 1065-1080.
- Hülagü, M. Metin, "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, Ankara 2004, s. 321-347.
- Hülagü, M. Metin, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2001.
- Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayi'i*, İstanbul 1326.

- Hüseyin Kami Hanyevi, *Girit Tarihi*, Mühendisöğlü Ohanes Matbaası, Dersaadet 1288.
- Işın, Mithat, *Tarihte Girit ve Türkler*, Askeri Deniz Matbaası, Ankara 1945.
- İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK Basımevi, Ankara 1969.
- İnan, Canan Emek “Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, s. 10-33.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa’da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, İstanbul 1999.
- Karakoç, Fulya Düvenci, “Osmanlı Sürecinde Girit Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Journal of Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, Cem Dilçin Armağanı*, Cilt XXXIII/1, 2009, s. 191-243.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, Cilt: VIII, Ankara 2011.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Karpat, Kemal, “Önsöz”, *Türkiye’nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Derleyenler: M. Murat Erdoğan, Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. XXIII-XL.
- Kubilya, Çağla, “Türkiye’de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmî Dil Eşitlemesinin Kırılması”, *İletişim Araştırmaları*, 2 (2), 2005, s. 55-85.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), TTK Basımevi, Ankara 2007.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, The Modern Library, New York 2000.
- Mehmed Salâhî, *Girit Meselesi (1866-1889)*, (Önsöz ve Notlarla Birlikte Hazırlayan: Münir Aktepe), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1967.
- Menekşe, Metin *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- Menekşe, Metin, “Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, s. 557-566.
- Menekşe, Metin, “XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası’nda Girit Muhacirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:42, Şubat 2016, s. 715-734.
- Misner, Charles, *İslam Dünyasından Hatıralar*, (Çev. Mehmet Rauf), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

- Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Öz, Mehmet ve Ferhat Berber, "Mücadele Sürecinde Yaşanan Sorunlar ve Merkezden Müdahaleye Bir Örnek: 1927 Manisa Teftişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVI/78 (Kasım 2010), s. 461-503.
- Özsarı, Mustafa, "Türk Dil Kurumu Halkevleri İlişkisi ve Halkevleri Dil Çalışmaları", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 609, Eylül 2002, s. 458-471.
- Özsoy, İskender, İki Vatan Yorgunları, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Öztürk, Adil Adnan, "Cumhuriyet Döneminde Söke'ye Yapılan Göçler (1923-1989)", *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-16 Kasım 2001/Söke)*, Aydın 2002, s. 62-77.
- Özyurt, Cevat, "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası", *Selçuk İletişim*, 3(3), 2004, s. 155-165.
- Pashley, Robert, *Travels in Crete*, Cilt: I, (Cambridge: Printed at the Pitt Press by John W. Parker, 1958; London: John Murray Albemarle Street).
- Sadoğlu, Hüseyin, "Türkiye'nin Yakın Dönem Dil Politikaları", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, Şubat 2017, s. 57-66.
- Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Sarı, Muhammed ve Ayşegül Can, "Lozan Antlaşması Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göçün Basına Yansyan Yönleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/36, (2018-Bahar), s. 29-54.
- Sarı, Muhammed, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, Ankara 2015.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri", *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 77-108.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit'ten Söke'ye Mücadele Öyküleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007.
- Slousch, N., "Les Cretois en Cyrenaique", *Revue Du Monde Musulman*, VI, 1908, N°10, s. 151-153.
- Soysal, İsmail *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983.

- Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315.
- Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, Cilt: V, İstanbul 1314, s. 3852.
- Şenesen, Refiye Okuşluk, “Çukurova Bölgesi Girit Göçmenlerinin Girit’e Dair Anlatılarının Sosyal Tarihe Kaynaklık Etmesi”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 2012, s. 255-266.
- Şenişik, Pınar, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler”, *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: VI, Sayı: 10, Şubat 2016, s. 83-118.
- Şenişik, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyân (1895-1898)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu Belgeler*, Cilt: II, Ankara 1989.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu-Belgeler*, Cilt: I, Ankara 1976.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt: 10, İçtima Senesi: 2, (5.11.1340/1924, Çarşamba).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340/1924, Perşembe).
- Tahmiscizâde Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Yayına Haz.: İ. Miroğlu-İ. Şahin), İstanbul 1977.
- Tancoigne, J. M., İzmir’e, Ege Adalarına ve Girit’e Seyahat, Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri (1811-1814), (Çev. Ercan Eyüboğlu), Buke Yayınları, İstanbul 2003.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve bilim*, 50 (Yaz 1990), s. 49-71.
- Tekeli, İlhan, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- The Cretan Drama: The Life and Memoirs of Prince George of Greece, High Commissioner in Crete (1898-1906)*, (Edit. A. A. Pallis), New York: R. Speller. 1963.
- Toros, Aykut, *Sorunlu Bölgelerde Göç*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008.
- Tosun, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002.
- Tukin, Cemal, “Girit Maddesi”, *DİA.*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Tukin, Cemal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyânları-1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 34, Ankara 1945, ss. 163-206.
- Tunçay, Mete, “Azınlıklar Nüfusu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1563-1564.
- Tunçdöken, Funda Düvenci, “Mudanya’da Girit Kültürü”, *Mudanya’nın Akdenizli Konukları*

Giritliler, (Haz. Fulya Düvenci Karakoç, Funda Düvenci Tunçdöken), Gaye Kitabevi, Bursa 2008, s. 87-188.

Uğuz, Ş., İ. Bilgen, E. E. Yerlikaya ve Y. E. Evlice, “Göç ve Göçün Ruhsal Sonuçları”, Çukurova Üniversitesi Arşiv Kaynak Tarama Dergisi, Cilt: XIII, 2004, s. 283-394.

Yalçın, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.

Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

Yenigül, S. B., “Göçün Kent Mekânı Üzerine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2005, s. 273-288.

Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006.

Yıldız, Ahmet, “Kemalist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (Der: Ahmet İnel), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 210-234.

Yorulmaz, Ahmet, *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 33.

Yorulmaz, Ahmet, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları-Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul 1997.

Yorulmaz, Ahmet, *Ulya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2010.

İnternet Erişim:

“Greek-Speaking Enclaves In Lebanon And Syria”, <http://ssl.webs.uvigo.es/actas2002/05/08.%20Roula%20Tsokalidou.pdf>, Erişim: 14.10.2016, 16:45.